

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

Fakulta humanitních studií

**POSTOJE KE SMRTI A SOUČASNÉ POHŘEBNÍ ZVYKLOSTI
NA BOSKOVICKU**

Bakalářská práce

Vypracovala: Magda Stockettová

Vedoucí práce: Mgr. Ondřej Skripnik, Ph.D.

Praha 2012

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem práci vypracovala samostatně. Všechny použité prameny a literatura byly řádně ocitovány. Práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne

.....

Magda Stockettová

Poděkování

Na tomto místě bych ráda poděkovala všem, kteří mi při vzniku této práce pomáhali a podporovali mne. Především pak vedoucímu mé bakalářské práce, Mgr. Ondřeji Skripnikovi Ph.D. za ochotu, připomínky a cenné rady, které mi při psaní této práce poskytl. Mé vřelé díky patří i mým rodičům, manželovi a sestře za velkou podporu během studia a v neposlední řadě i všem mým informátorům za pomoc a ochotu sdílet své zkušenosti.

OBSAH

Úvod	6
I. TĚMATIKA SMRTI V ODBORNÉ LITERATUŘE	7
1.1. Vědecké disciplíny a přístupy k dějinám smrti	7
1.2. Sociálně psychologické hledisko	7
1.3. Tabuizace smrti	8
1.4. Pohřební obřad jako přechodový rituál	11
1.5. Historická perspektiva	13
1.6. Etnologická studie smrti a obřadů v české lidové tradici	14
II. KŘESŤANSTVÍ A TÉMA SMRTI V BIBLI	15
2.1. Tématika smrti ve Starém zákoně	15
2.2. Tématika smrti v Novém zákoně	17
2.3. Křesťanství a „onen svět“	18
2.4. Křesťanství: péče o spásu duše	20
III. EVROPSKÁ ZKUŠENOST V POHŘEBNÍ PRAXI	21
3.1. Pohřební praxe do konce novověku	21
3.2. Fáze pohřebního rituálu	22
3.3. Pohřební praxe od 60. let 19. století	24
3.4. Současná situace pohřbívání v České republice	26
IV. CÍRKEVNÍ HŘBITOVY	28
V. METODOLOGICKÝ PŘÍSTUP, TECHNIKY SBĚRU DAT	30
5.1. Metodologický přístup	30
5.2. Výběr vzorku	30
5.3. Schéma rozhovoru – otázky při sběru dat	31
5.4. Etické hledisko	32

5.5.	Analýza dat	33
VI.	EMPIRICKÁ ČÁST	33
6.1.	Terénní výzkum	33
6.2.	Téma smrti a pohřební zvyklosti na Boskovicku u lidí s římskokatolickým vyznáním a lidí bez vyznání	35
6.2.1.	Setkání se smrtí a otevřenost k promluvě	36
6.2.2.	Představy pohřebního obřadu u lidí s římskokatolickým vyznáním a lidí bez vyznání	39
6.2.3.	Období truchlení	42
6.2.4.	Péče o hroby a náhrobky	43
6.2.5.	Smrt a posmrtný život	45
6.2.5.1.	Smrt	46
6.2.5.2.	Posmrtný život	48
VII.	SHRNUTÍ A ZÁVĚRY	51
	POUŽITÉ PRAMENY A LITERATURA	56
	Literatura	56
	Internetové zdroje	58
	PŘÍLOHA	60
	Fotografická dokumentace	60

ÚVOD

V životě každého z nás hraje klíčovou roli vědomí naší smrtelnosti, které zároveň představuje zásadní výzvu člověka k tázání se po smyslu bytí. O tomto existencionálním omezení ve formě naší smrtelnosti člověk často slýchává ze sdělovacích prostředků či od přátel, ale skutečnou vážnost a význam takového okamžiku si mnohdy v plné síle uvědomí, až když prožije vlastní zármutek ze smrti někoho blízkého, přičemž s nastalou situací se snaží určitým způsobem vyrovnat. Snahy vyrovnat se s lidskou konečností jsou patrné prakticky ve všech kulturách, byť lidé mnohdy volili a volí velmi rozličné a v čase měnící se přístupy, mezi něž zpravidla patří i „zrušení“ smrti vírou v posmrtný život a dále přístup, jež je určitým kontrastem k teologii posmrtného života, a tím je snaha po sobě zanechat něco „nesmrtelného“.

Jak již název této předkládané práce napovídá, věnovala jsem se v ní tématice smrti a umírání¹, přičemž cílem bylo popsat pohřební zvyklosti na Boskovicku a zároveň zjistit, jaké představy a postoje související se smrtí zastávají tamní lidé. Pro svůj výzkum jsem vybrala 8 informátorů z Boskovic; z nichž se 4 hlásí k římskokatolickému vyznání a 4 osoby jsou bez vyznání. Pojem *bez vyznání* zde znamená, že se tito lidé nehlásí k žádné křesťanské církvi ani jiným náboženstvím, nicméně tento přístup nijak nevylučuje víru v Boha a posmrtný život.

Římskokatolická církev je jednou z početně největších církví v České republice, což plně odpovídá i zkoumané oblasti. Podle výsledků statistického úřadu z r. 2001 žije ve městě Boskovice 11 359 obyvatel, z nichž se 4883 osob hlásí k římskokatolickému vyznání a 4962 osob je bez vyznání².

¹ Smrt je definována jako individuální zánik organismu. Za příznaky smrti se považovala zástava srdce a dýchání, v současnosti i nevratné vymizení funkce mozku. Smrt v minulosti byla spojována spíše s přirozenou sešlostí věkem (>>přirozená smrt<<), nicméně v současnosti je již zpravidla „konečným stádiem nějakého patologického procesu (nemoci). Někdy bývá označována jako >>lékařská smrt<< a tento pojem asociuje smrt, která nastává v důsledku nemoci a ke které, až na výjimky, dochází v nemocnici či v jiné instituci.“ (Haškovcová, 2000, s. 74-75). Smrt je samozřejmě úzce spojena s umíráním, které – v širokém slova smyslu – znamená proces, kdy „nemocný člověk v relativně dlouhém čase žije pod znamením hrozící a nakonec se realizující smrti“ (Haškovcová in Kübler-Rossová, 1995, s. 17). Umírání v lékařském slova smyslu pak označuje terminální stav, tzn. stav >>in finem<<.

² Všechny zde uvedené údaje o počtu obyvatel a náboženském vyznání jsou převzaty z výsledků sčítání lidu, domů a bytů 2001 Českého statistického úřadu.

I. TÉMATIKA SMRTI V ODBORNÉ LITERATUŘE

1.1. Vědecké disciplíny a přístupy k dějinám smrti

Téma smrti je uchopováno z různých perspektiv a je předmětem mnoha vědeckých oborů, jako antropologie, sociologie, psychologie či historie. V předkládané práci jsem použila mezioborové poznatky, které považuji za důležité k lepšímu pochopení vývoje představ a postojů v diskutované problematice. Práce vychází i ze studií českých lidových tradic. V tomto ohledu zde byla stěžejní kniha etnoložky Alexandry Navrátilové s názvem „Narození a smrt v české lidové kultuře“, která je věnována obyčejům a rituálům, jež mnohdy nesou nejen křesťanské, ale i pohanské prvky, což je kombinace vytvářející jakési lidové křesťanství, někdy značně odlišné od oficiální nauky. Navrátilová se mimo jiné věnuje zvykům a rituálům na Moravě a nejednou zmiňuje i oblast Boskovicka.

V práci budou samozřejmě zmíněny i tzv. přechodové rituály³, kam patří také rituály pohřební, jejichž problematika úzce souvisí se vztahem živých k mrtvým, dotýká se projevení úcty k zemřelému, jakož i jiných projevů, v nichž se odráží postoje prokazované člověku za jeho života. V procesu umírání jde také o vztah mezi živými, tabuizaci smrti, či o celospolečenské postoje k truchlícím a umírajícím. To jsou témata, kterými se mimo jiné zabývá i tato práce, a proto v první části seznámím s obecnějšími poznatky, které vycházejí zejména z přístupu sociologického a psychologického, dále i studii na téma zármutku a způsobů, jak se člověk se ztrátou osobních vazeb při úmrtí blízké osoby vypořádá.

1.2. Sociálně psychologické hledisko

S tématem ztráty a bolesti je spojena kniha „O životě po smrti“, o které se později ještě zmíním⁴, či „Odpovědi na otázky o smrti a umírání“ od psychiatričky Elisabeth Kübler-Rossové, která měla klíčový vliv na vývoj thanatologie⁵. Svůj život prakticky

³ O díle antropologa Arnolda V. Gennepa „Přechodové rituály“ bude pojednáno v kapitole 1.4.

⁴ Konkrétně v kapitole 6. 2.

⁵ Thanatologie je vědní obor zabývající se umíráním a smrtí.

zasvětila svým pacientům a jako první popsala pět fází odezvy⁶ na příchod a rozvoj nevléčitelné choroby u umírajících, tj. jejich postupné vyrovnávání se s nemocí a nevyhnutelností smrti. První stadium je podle Kübler-Rossově šok, kdy se člověk stáhne do izolace a začne popírat svou nemoc. V této fázi jsou typickými výroky nemocného otázky typu „Proč právě já?“, nebo „To nemůže být pravda, nechte mě být.“ Následující fází je pak zlost nemocného, což je období mnohdy velmi náročné pro jeho blízké okolí nebo pro zdravotní personál v případě hospitalizace. Třetí fází je smlouvání, při němž hraje roli hodnotová orientace nemocného. Ten se zde snaží o dohodu s osudem, Bohem či vyšší silou a jeho prosby se týkají přání, aby se ještě dožil určité pro něj důležité události. Poté nastává čtvrtá fáze, kdy člověk upadá do depresí, postupně ztrácí zájem okolí a myslí na své životní prohry. Na konci celého tohoto procesu pak dochází k akceptaci stávající situace, tedy přijetí pravdy o nevléčitelném charakteru nemoci⁷. Teolog a religionista D.J.Davies v tomto kontextu zmiňuje i studii pastoračního teologa Yoricka Spiegela, který popsal čtyři fáze, jimiž člověk naopak prochází po ztrátě blízké osoby: „*okamžitý stav šoku, který trvá několik hodin, fáze trvající tři až sedm dní, kdy se člověk relativně dobře ovládá a jeho chování odpovídá místním zvyklostem, přechodová fáze, která trvá maximálně tři měsíce, a fáze, během níž si člověk vybuduje nové vzorce a k níž dochází až šest měsíců po utrpění ztráty* (1977).“⁸

Výše zmíněná témata, stejně jako otázky přístupu ke smrti a umírajícím, nebo nalézání řešení pro náhle vzniklé překážky a ztráty, také úzce souvisí se společenským vlivem a tabuizací smrti, čemuž se budu věnovat následovně.

1.3. Tabuizace smrti

Určité vytěsňování smrti a konečnosti z lidského vědomí se objevovalo v každé společnosti, ovšem způsob onoho vytěsňování mohl být různý, ať již se jednalo o

⁶ Haškovcová uvádí, že pro období prvních čtyř popsaných fází je přesnější výraz >>pre finem<<. Jde o relativně dlouhou dobu, někdy až několik let. V případě studií Kübler-Rossově se jednalo o hovory s pacienty někdy i 5 let před smrtí. Výrazem >>in finem<<, tzn. terminální stav, by se tak proces umírání značně zredukoval. V terminálním stavu se však některé fáze křivky psychické odezvy znovu opakují (Haškovcová, 2000, s. 47-48)

⁷ Haškovcová in Kübler-Rossová, 1995, s. 15

⁸ Speigel in Davies, 2007, s. 36

různé náboženské představy spojené s posmrtným životem, až po současnou tendenci, kdy se nevyhléditelně nemocní a staří lidé mnohdy velmi nenápadně vyřazují ze společenství mladých a silných osob, čímž je vytěsněna i připomínka na vlastní smrtelnost. Helena Haškovcová poukazuje na to, že v současnosti je ideálem tzv. *homo faber*, čili člověk úspěchu, přičemž vysoké požadavky s tím spojené zkrátka starý člověk již nezvládá a je tak odsunován na druhou kolej⁹. V tomto způsobu vytěsňování hraje roli i relativně vysoká jistota v oblasti zdraví či předvídatelnosti ohrožení a prodlužování života, postavená na vědeckých výzkumech, dostatku léků, možnostech lékařské péče apod.

Procesu vytěsňování myšlenek spojených s vlastní smrtelností spolu s osobou umírajícího se věnuje i významný německý sociolog Norbert Elias, podle něhož dochází nejčastěji k předčasné opuštěnosti umírajících právě ve vyvinutých společnostech¹⁰, v nichž se stal pohled na umírajícího již něčím zcela neobvyklým.

Současný stav však nelze pouze kritizovat. Elias ve své knize „O osamělosti umírajících v našich dnech“ upozorňuje na skutečnost, že ačkoliv bylo umírání v historii všudypřítomné a prakticky veřejnou záležitostí, která nebyla nijak neznámá ani dětem¹¹, nemůže souhlasit s tvrzením historika Ariése v tom, že by smrt byla v historii pokojnou záležitostí, která, na rozdíl od současnosti, nenaháněla hrůzu. Ariés tuto smrt nazývá „zkrocenou“¹². Podle Eliase jde o značnou idealizaci a naopak upozorňuje, že intenzita strachu ze smrti byla vysoká, k tomu podporovaná náboženskými představami o pekle a absence utěšujících léků byla nezřídka důvodem velmi bolestivé smrti. Co poskytovalo útěchu a pomoc v umírání, byla spoluúčast blízkých lidí, ovšem ani ta nebyla pravidlem. V současnosti je nicméně tato spoluúčast nižší, to jde však ruku v ruce s nepoměrně lepšími lékařskými prostředky ke zmírnění bolesti, stejně tak i jinými způsoby, jak lidem umožnit v mezích možností i klidnější smrt¹³.

⁹ Haškovcová, 2006, s. 26

¹⁰ Elias, 1998, s. 8

¹¹ Zde je však nutné připomenout odlišný způsob života, kdy jen nemnoho lidí žilo samo a smrt tak ani nešla nijak izolovat (Elias, 1998, s. 19).

¹² Ariésův pohled je podrobněji rozebrán v kapitole 1.5. Historická perspektiva

¹³ Elias, 1998, s. 15-18

Personál v nemocnicích se však mnohdy zaměřuje zejména na fyzické potřeby, ne však tolik psychické, kam bezesporu spadá i ulehčení kritických situací formou komunikace. Tématu komunikace se seniory ve zdravotnických zařízeních se věnuje Malíková¹⁴, která upozorňuje i na důležitý komunikační prostředek ve formě mlčení, jež může v kombinaci s aktivním nasloucháním představovat ten nejlepší způsob pomoci. Naopak automatické reakce a bezmyšlenkovost jsou spíše projevem nízké komunikační kvality, což je však problém, který se netýká pouze oblasti sociálních služeb a zdravotnictví, ale celé naší společnosti¹⁵. Ona hořká samota umírajících může být tudíž úzce spojena se skutečností, že jejich okolí si mnohdy není jisté v chování a emocionálních projevech, gestech či slovech, jež by určitým způsobem ulehčily zvládnout onu kritickou situaci. Civilizační tabuizace smrti má tedy i za následek, že gesta náklonnosti a toliko potřebná útěšná promluva s umírajícím se zdá mnohdy velmi obtížnou¹⁶. Nutno však dodat, že situace kolem tabuizace smrti se začala koncem 20. století měnit a smrt přestala být „zakázaným“ tématem nejen ve vědeckých kruzích, ale i mezi běžnou populací¹⁷. Co však bylo přesnou příčinou, jež vedla k tabuizaci smrti, již zřejmě nezjistíme. S tabuizací se však setkáváme i v ekonomicky vyspělých zemích a příčinou tudíž nemohl být ani totalitní systém, který však nepochybně formy tabuizace modifikoval¹⁸.

V naší současné společnosti je ještě stále mnoho jedinců, kteří se smrti děsí více, než je nutné¹⁹ a nadále ji tabuizují. K tomu, aby bylo dosaženo více pozitivních změn v náhledu na smrt a umírání, které jsou mimo jiné spjaty s fungováním hospiců a oborem paliativní péče²⁰, nemůžeme smrt chápat jako cizorodý prvek, který do tohoto

¹⁴ Problematiku komunikace s umírajícím řešil také N.Elias v knize „O Osamělosti umírajících v našich dnech“, s.24-28 a velmi rozsáhle se jí věnovala i Elisabeth Kübler-Rossová v knize „Odpovědi na otázky o smrti a umírání“.

¹⁵ Malíková, 2011, s. 224-231

¹⁶ Sociolog G.Gorer mluví o týchž problémech v komunikaci s pozůstalými, kteří svůj smutek projeví veřejně (Gorer in Ariés, 2000b, s. 338).

¹⁷ Nešporová, 2004, s. 24

¹⁸ Haškovcová, 2000, s. 22

¹⁹ Strach ze smrti je uváděn jako jeden ze zdrojů ageismu. Termínu ageismus odpovídá více definic, všeobecně je však spojován s předsudky a věkovou diskriminací. Konkrétně Hartl, Hartlová definují ageismus jako „*věkovou diskriminaci, znevýhodňování osob na základě jejich věku.*“ (Hartl, Hartlová in Malíková, 2011, s. 36).

²⁰ Jde o tzv. útěšnou medicínu a zahajuje se v případě, kdy umírající již nereaguje na kurativní léčbu. Paliativní medicína poskytuje např. úlevu od bolesti a problémových symptomů, podílí se na řešení psychologických, sociálních, nebo duchovních problémů. Nejde však o terminální péči, která je časově poslední kvalifikovanou

světa nepatří. Naopak je nutné uvědomění si konce každého z nás a zároveň i úsilí o to, aby umírající prožili konec života relativně klidně a příjemně²¹.

1.4. Pohřební obřad jako přechodový rituál

Smrt je samozřejmě úzce spjata s pohřebními obřady, kterým se věnoval i výše zmíněný antropolog A.V.Gennep. Pohřební rituály se podle Gennepa mohou lišit přímo uvnitř jednoho národa, což záleží na několikerych protichůdných a vzájemně se proplétajících pojetí záhrobí. Během studií pohřebních rituálů však poukázal i na odlišnosti závisející na věku, společenském statusu, pohlaví či národnosti²². Pohřební rituály řadil mezi tzv. přechodové a upozornil na jejich trojfázovou strukturu, již také dále specifikoval. První rituální fáze je podle Gennepa fází preliminální a je spojena s rituály odluky; druhá fáze je pak tzv. liminální a jedná se o přechodové období s rituály pomezími; třetí fáze je postliminální, kdy dochází k přijetí či opětovnému začlenění „nového“ jedince do společnosti skrze rituály sloučení²³, jinak řečeno se jedná o přijetí člověka, jehož sociální status prošel změnou. Jednotlivé fáze pohřebních rituálů se netýkají pouze pozůstalých, u nichž se přechod projevuje opětovným začleněním do společnosti po pomezím období, ale i mrtvých, kteří podle náboženských představ přešli na onen svět.

U pohřebních obřadů vykonávaly odlučovací rituály zpravidla ženy, a patřilo k nim například omytí těla mrtvého, pomazání a celková příprava mrtvého k pohřbu. K odlučovacím rituálům se však řadí i uložení mrtvého do rakve, pohřební průvod, zakrytí hrobu apod. Do pomezí pak můžeme zařadit např. vystavení těla ve smuteční místnosti. Pro pozůstalé v přechodovém období je také typickým stav smutku, který se může vyznačovat souborem určitých tabu či izolací od obecné společnosti. Délka

službou umírajícímu. Paliativní léčba může být organizována v hospicích, stacionářích, nebo v domácím prostředí umírajícího, kde se na jeho péči podílí vedle rodinných příslušníků i kvalifikovaní pracovníci (Haškovcová, 2000, s. 34-35, 42).

²¹ Haškovcová v tomto kontextu upozorňuje na tzv. zadržanou smrt, čili dystanázii. Jedná se o oddalování smrti prostřednictvím vyspělé medicíny i v situacích, kdy je již smrt neodvratná a umírající potřebuje spíše paliativní přístup, který by mu umožnil v klidu zemřít. Nemocný je naopak vystavován léčbě, která je pro něj již více bolestivá, než prospěšná (Haškovcová, 2000, s.23, 32).

²² Gennep, 1997, s. 136-137

²³ Gennep, 1997, s. 19

tohoto období, jež je zakončeno rituálně, se může odlišovat podle zvyků té které společnosti²⁴, a to v závislosti na mnohých faktorech. V určitých případech je například „*pomezí období živých protiváhou pomezího období zemřelého, jelikož ukončení smutku se někdy časově shoduje s přijetím zemřelého do světa mrtvých.*“²⁵

Jako přijímací rituály pozůstalých do společnosti pak mohou sloužit různé hostiny po pohřbu a vzpomínkové slavnosti, které se často konají až po období smutku, přičemž jejich cílem je „*navázat mezi všemi příslušníky skupiny pozůstalých a někdy i nebožtíkem pouto, které bylo smrtí jednoho z článků rozbito.*“²⁶ Přijímací rituály nebožtíka na onen svět se různí, nicméně u katolíků hraje důležitou roli tzv. poslední pomazání²⁷ (zaopatření, či Večeře Páně, jež může být udělována i opakovaně), které mělo podle křesťanských představ pomáhat v putování duše a bylo nutným předpokladem ke spasení²⁸. Představy o putování duše v české lidové kultuře však netvořily žádný jednotný proud. Duše se buď „*zdržovala poblíž pozůstalých, časem se přetělila a spojila s přírodou nebo pobývala na věčné blaženosti či v trestu.*“²⁹ Tělo opouštěla buď těsně po smrti otevřeným oknem domu³⁰, kdy putovala přímo k posmrtnému soudu, nebo až později. Podle Navrátilové ještě v 19. století panovala v české lidové kultuře představa o duši, která se zdržuje blízko těla až do doby, než je rakev s nebožtíkem vynesena přes práh domu, či než je hozena první hrouda do hrobu. Podle představ na Brněnsku pak mohla duše vyjít z těla až v době, kdy bylo pokropeno svěcenou vodou³¹.

²⁴ O délce držení smutku v české lidové kultuře je konkrétněji pojednáno v kapitole 3.2. „Fáze pohřebního rituálu“

²⁵ Genep, 1997, s. 137

²⁶ Genep, 1997, s. 151

²⁷ V současnosti se již nepoužívá pojem „poslední pomazání“, nýbrž tzv. „svátost nemocných“. Zároveň jsem zjistila, že tento akt je ve zkoumané oblasti u mnohých rodin stále ještě hojně využíván.

²⁸ K víře v existenci zosobněných duchů, či zkrátka duší, různých démonů a andělů, se váže pojem „animismus“, s kterým přišel antropolog Edward B. Tylor. S touto vírou si pojal i samotný původ náboženství. Víra v duši mohla podle Tylora vzejít u lidských předků např. z vlastního odrazu na vodní hladině, nebo živých snů, kdy člověk opouští své hmotné tělo, nebo se setkává se zemřelými. Touto vírou podle Tylora vysvětlovali nevysvětlitelné (Murphy, 1998, s. 171-172).

²⁹ Navrátilová, 2004, s. 149

³⁰ Z neformálních rozhovorů vyplynulo, že se tato tradice otevírání okna stále ještě v oblasti Boskovicka uchovává.

³¹ Navrátilová, 2004, s. 149 -150

1.5. Historická perspektiva

V oblasti historiografie je považována za jednu z klíčových studií na téma smrti i dvoudílná publikace Phillippe Ariése „Dějiny smrti“, v níž zachytil měnící se evropskou mentalitu a vztahy člověka ke smrti a umírání od období starověku až do 19. století, nicméně dané dílo je orientováno zejména na francouzské prostředí. Ariés zdůrazňuje rozdíly mezi tradičním postojem ke smrti, „*kdy je smrt blízká a důvěrně známá, ale současně i oslabená a zneškodněná (...)*“³² a současným postojem, kdy nám smrt nahání hrůzu. Tu nazývá „zdivočelou“³³, či „převrácenou“. K tradičnímu postoji, který prakticky vývojovému tlaku vzdoroval téměř dva tisíce let, se váže smrt, kterou Ariés naopak nazývá „ochočenou“.

„Ochočená smrt“ představuje postoj ke smrti jako každodennímu jevu, který je doprovázený důvěrně známými obřady na rozloučenou. Má veřejnou povahu, jež přetrvala až do konce 19. století, na latinském Západě přibližně do propuknutí I. světové války³⁴. Do té doby nebylo podle Ariése běžné, aby člověk umíral sám, naopak byl obklopen rodinou a známými lidmi. V současnosti však těžce nemocní mnohdy umírají v samotě nemocničního pokoje a truchlící lidé jsou společností jakoby izolováni, což je další rozdíl, neboť dříve mělo truchlení spíše veřejný charakter a pozůstali byli navštěvováni rodinnými příslušníky a známými.

Ke změně v pohledu na smrt došlo poměrně rychle. Byla spjata zejména s 19. stoletím, kdy vztahy mezi umírajícím a okolím nabíraly na citovosti. Smrt se v tomto období začala skrývat nejen v umění a literatuře. Příbuzní z lásky k nemocnému zatajovali vážnost jeho zdravotního stavu, naopak nemocný si nechtěl připustit, že umírá a mnohdy tak zemřel bez posledního rozloučení. Podle Ariése se zde začala rodit situace, která později vyhnala smrt mimo společenskou dění³⁵. Tento proces změn

³² Ariés, 2000a, str. 43 – 44. S kritikou tohoto postoje se konkrétněji setkáváme u již zmíněného díla Norberta Eliase „O osamělosti umírajících v našich dnech“ na s. 15-18.

³³ Ariés, 2000a, s. 43 - 44

³⁴ Ariés, 2000b, s. 317

³⁵ Ariés, 2000b, s. 318-321

v pohledu na smrt pokračoval v polovině 20. století, kdy se velmi často zdůrazňovaly její záporné rysy a zejména pak i příznaky umírání, takže smrt byla chápána jako něco ošklivého či špinavého, dokonce i neslušného. Tyto tendence se projevovaly již v 30. letech, kdy rodiny své umírající začaly nenápadně přesouvat z domácího prostředí do nemocnic, kde také osamoceni zemřeli³⁶. Tuto změnu v pohledu na smrt následovalo společenské odmítání tradičního smutečního chování, takže v současnosti již ani není pravidlem, že by truchlící svůj smutek projevoval veřejně.

1.6. Etnologická studie smrti a obřadů v české lidové tradici

V české lidové tradici se představy o smrti týkaly spíše smrti jako jevu „polidštěného“, než eschatologického. V období středověku tak byla smrt chápána jako ženská bytost v bílém oděvu, známá pod názvem Smrtka či kmotřička Smrt, ale postupně se prosazovala i představa smrti jako kostlivce. Přibližně v období baroka se pak ustálilo zobrazování smrti jako kostry „*v rouchu s mečem, kosou či přesýpacími hodinami* (...).“³⁷ V mnohých lidových příbězích se setkáváme s motivem nářku nad její krutostí a s tím související poučná varování, nicméně v některých příbězích pocházejících přibližně z 12. -13. století je Smrt chápána i jako ztělesnění spravedlnosti a - na rozdíl od Boha - i rušitelka sociální nerovnosti, v čemž je jasně patrné lidové kacírství. Předkřesťanský vliv je v tomto ohledu zjevný ve víře, že prostřednictvím různých předtuch a věštb lze předpovědět blížící se úmrtí. Tyto předpovědi vycházely v českém prostředí zejména z pozorování přírody, například z chování zvířat, různých úkazů na obloze, postupných změn provázejících přírodní cykly, ale i z vánočních tradic a samozřejmě i snářů³⁸.

Co se týče přímo rituálního rámce umírání v českém prostředí, ten byl tvořen již výše zmíněným posledním pomazáním, posledním přáním, požehnáním členům rodiny, a to zejména dětem, loučením s živými a posledním pořízením o pozůstalém majetku³⁹.

³⁶ Ariés, 2000b, s. 327-329

³⁷ Navrátilová, 2004, s. 172

³⁸ Navrátilová, 2004, s. 183 -184. Téma předtuchy/ohlašování smrti je přítomno i u Ariése, 2000a, s. 19-22.

³⁹ V posledním pořízení, nazývaném také kšaft či testament, šlo o ustanovení hospodáře na usedlosti, výbavu dětí apod. Zde je ovšem nutné podotknout, že až do 18. století neměli venkovští poddaní kšeftovní právo. Sedláci pouze hospodařili na statku s nájemním a jistým dědickým právem. Nový hospodář se tak pouze ujímal práva správy

Podle Navrátilové si lidé velmi často pořádali své majetkové závazky a pozůstalost právě až na smrtelném loži, u něhož také docházelo i k usmiřování umírajícího s rodinnými příslušníky a širším okolím. Tato fáze byla důležitá z důvodu, aby nebožtík došel po smrti pokoje. Jejich poslední chvíle se tudíž zpravidla odehrávala v přítomnosti blízkých lidí, kteří se snažili o co nejklidnější skon umírajícího. Vedle církevně náboženských prostředků, jež měly poskytnout útěchu, se umírajícímu podávali i bylinné lektvary a na tělo se mu přikládali „magické“ věci. Blízcí se také snažili odehnat zlé demony – zejména hlukem⁴⁰ či světlem – což vycházelo z přesvědčení ovlivněným křesťanskou věroukou, že umírající před svou smrtí vidí u své postele anděla života a anděla smrti, nebo anděla a ďábla, přičemž tyto dvě síly spolu zápasí o duši umírajícího, ale dobré síle pomáhá Panna Maria⁴¹. Podobný námět se objevuje i v pověsti „Poslední pán z Boskovic“, kde však figuruje pouze ďábel, jež čekal u posmrtného lože na hříšnou duši boskovického šlechtice⁴².

II. KŘESŤANSTVÍ A TÉMA SMRTI V BIBLI

Lidský pohled na fenomén smrti je velmi silně ovlivňován náboženstvím. V Evropě jím bylo křesťanství, jehož základním věroučným pramenem je Bible, tj. Písmo svaté (Scriptura sancta)⁴³. Tato práce se vedle osob bez vyznání věnuje lidem s římskokatolickým vyznáním, a proto se v této části pozastavím u pohledů na smrt zachycených v Bibli.

2.1. Tématika smrti ve Starém zákoně

Původ lidské smrtelnosti a strastí je popsán v příběhu o stvoření světa a člověka v něm: *„I vytvořil Hospodin Bůh člověka, prach ze země, a vdechl mu v chřípí dech*

gruntu, ale s nutným souhlasem vrchnosti, bez něhož by poslední pořízení nebylo platné. Odúmrtí právo vrchnosti a dědické právo se však měnilo místně i časově (Navrátilová, 2004, s. 192).

⁴⁰ Tentýž ochranný význam mělo i pravidelné vyzvánění kostelních zvonů během pohřbu (Navrátilová, 2004, s. 206).

⁴¹ Navrátilová, 2004, s. 185-190. O téže problematice se zmiňuje i Ariés, který mluví o představách střetu sil dobra a zla, stejně jako výjevech, kde spasení záleží přímo na daném člověku, jeho životě, ale i na výsledku v jeho poslední hodině, kdy *„s pomocí andělů a svých přímluvců zvítězí a dojde spásy, anebo zda podlehne vábení ďáblů a bude zatracen. Poslední soud nahradila poslední zkouška.“* (Ariés, 2000a, s. 142).

⁴² Svoboda, 2008, s. 250-251

⁴³ Veškeré biblické pasáže obsažené v tomto textu jsem čerpala z Bible, podle ekumenického vydání z roku 1985.

života. *Tak se stal člověk živým tvorem.*“ (Gn 2, 7). Tento příběh o Adamovi a Evě, který se odehrává v pozemské zahradě Eden, prakticky definuje člověka jako smrtelného; smrt byla trestem za neuposlechnutí Božího zákazu nejíst ze stromu vědění dobrého a zlého: *„Ze stromu poznání dobrého a zlého však nejez. V den, kdy bys z něho pojedl, propadneš smrti.*“ (Gn 2, 17). V jiné pasáži se pak popisuje i lidská smrtelnost: *„V potu své tváře budeš jíst chléb, dokud se nenavrátiš do země, z níž si byl vzat. Prach jsi a v prach se navrátiš.*“ (Gn 3, 19).

Co se týče všeobecně tématu smrti ve Starém zákoně, je mnohdy připomínána pobitím nepřátel (Ex 12, 12, Sd 21, 10 – 11), nebo jako trest za neposlušnost, hříchy a bezbožnost (Gn 19, Ž 5,5-11), ale samozřejmě i jedním z Desatera přikázání „Nezabiješ.“ (Ex 20, 13). Smrt člověka mohly zastupovat i zvířecí obětiny⁴⁴, které sloužily též jako způsob smíření s Bohem a očištění se od hříchů (Lv 16, 3-15). Jsou zmíněny také v knize Numeri (Nu 19), kde je popsán i povinný rituál očišťování těch, kteří přijdou do kontaktu s mrtvým tělem člověka, jež bylo chápáno jako nečisté (Nu 19, 11-20). Zmínky o lidské smrti a pomíjivosti prakticky nejsou ve Starém zákoně nikterak výjimečné, naopak velmi zřídka se zde objevují příběhy o vzkříšení. To je popsáno v knihách Královských jako působení Boha skrze proroka Eliáše (1 Kr 17,21-24), konkrétně se jednalo se o vzkříšení syna vdovy⁴⁵, a Elizea (2 Kr 4,32-37). O vzkříšení se však dále zmiňuje i prorok Daniel (Dn 12, 2).

S pohřebními zvyklostmi se ve Starém zákoně setkáváme postupně u patriarchů, včetně Jákoba, jehož tělo přenesl syn Josef z Egypta do Kenaánu. Tělo Jákoba bylo v Egyptě nabalzamováno, což byl ovšem spíše egyptský než izraelský zvyk, a po předepsaném období smutku přeneseno do země Kaánenjské, kde bylo také pochováno v rodinné hrobce, vytesané v jeskyni. U Jordánu pak držel Josef a jeho bratři zármutek za otce ještě dalších sedm dnů (Gn 50, 2-13). O držení smutku a nářků za mrtvé pojednává více biblických míst, včetně knihy Numeri (Nu 20, 29) či Deuteronomia (Dt 34, 8), v níž je zaznamenán i trest smrti (Dt 21, 21 – 23).

Mezi pohřební židovské zvyklosti dále patřilo i roztržení roucha, obvinutí mrtvého těla a jeho namazání vonnými mastmi (Jan 19, 40), pláč, půst či nošení žíněného roucha,

⁴⁴ Židovskou tradici zvířecích obětí později u křesťanů ruší Kristova vykupitelská smrt (Žd 9), která je chápána jako oběť za hříchy světa (Ř 3, 20-26).

⁴⁵ Srov. Luk 7, 12 – 16

což popisuje kniha Genesis: „*I roztrhl Jákob svůj šat, přes bedra přehodil zíněné roucho a truchlil pro syna mnoho dní.*“ (Gn 37, 34). Dále i kniha Jozue (Joz 7, 6) a Druhá kniha Samuelova (2 Sam 1, 11-12). Kniha Jobova zmiňuje oholení hlavy: „*Tu Jób povstal, roztrhl svou řízu a oholil si hlavu. Potom padl k zemi, klaněl se (...).*“ (Job 1, 20). Při tomto aktu Job pronesl slova, která se vyskytovala v některých křesťanských pohřebních rituálech po staletí⁴⁶: „*Hospodin dal, Hospodin vzal; jméno Hospodinovo buď požehnáno.*“ (Job 1, 21).

2.2. Tématika smrti v Novém zákoně

Tématika smrti v Novém zákoně je pro křesťanskou nauku zásadní a odráží se zejména v Kristově ukřižování a víře v zmrtvýchvstání, která dává křesťanům naději, že i oni budou jednou vzkříšeni, neboť⁴⁷: „*Není-li zmrtvýchvstání, pak nebyl vzkříšen ani Kristus.*“ (1 Kor 15,13). Tyto události si připomínají prostřednictvím mše svaté, eucharistie, konané v kostelech. Smrt Ježíše Krista je chápána jako vykupitelská, jeho čistý život byl obětován za hříchy světa (Ř 3, 20-26) a tím přinesl naději života věčného. Proto byl vedle Ježíše také nejednou připomínán biblický Adam, který se naopak dopustil hříchu, v němž byl spatřován původ smrtelnosti lidského pokolení: „*Skrze jednoho člověka totiž vešel do světa hřích a skrze hřích smrt; a tak smrt zasáhla všechny, protože všichni zhřešili.*“ (Řím 5, 12). To byla slova Pavla z Tarsu, pro něhož smrt znamenala nepřítel: „*Jako poslední nepřítel bude přemožena smrt (...)*“ (1 Kor 15, 26), přičemž za vladaře smrti označuje ďábla (Žd 2, 14-15).

V příbězích o Ježíši je naopak smrt popsána spíše jako spánek, čehož si můžeme všimnout v příběhu z evangelia Sv. Marka, v němž Ježíš vzkřísil dvanáctiletou dívku: „*Vešel dovnitř a řekl jim: „Proč ten rozruch a pláč? Dítě neumřelo, ale spí“* (Mk 5, 39), „*Vzal ji za ruku a řekl: „Talitha kum“, což znamená: „Děvče pravím ti, vstaň!“* (Mk 5, 41). Dalším příkladem je i příběh o Lazarovi: „*To pověděl a dodal: „Náš přítel Lazar usnul. Ale jdu ho probudit“. Učedníci mu řekli: „Pane, spí-li, uzdraví se“. Ježíš mluvil o jeho smrti, ale oni mysleli, že mluví o pouhém spánku.*“ (Jan 11, 11-13). A Ježíš dále pravil: „*Já jsem vzkříšení i život. Kdo věří ve*

⁴⁶ Davies, 2007, s. 96

⁴⁷ Řím 5, 6-21; 6, 5-9; 8, 10-11; 10, 9-10; 1 Kor 15

mne, i kdyby umřel, bude žít.“ (Jan 11, 25), což jsou slova, která se na křesťanských pohřbech objevovala velmi často⁴⁸.

Tématika smrti se vyskytuje i v knize Zjevení, kde pak svatý Jan líčí, co mu Kristus zjevil. Jde o vidění konečného vítězství Krista nad Antikristem a Poslední soud, v kontextu čehož je zmíněna i smrt druhá; smrt v jezeře, které hoří ohněm a sirou (Zj 21,8). Jan zmiňuje i nový Jeruzalém, jež je určen Božímu lidu a je vyobrazen jako místo, kde *„smrti již nebude, ani žalu ani nářku ani bolesti už nebude – neboť co bylo, pominulo.“* (Zj 21,4).

2.3. Křesťanství a „onen svět“

U raných křesťanů bylo patrné, že po Ježíšově ukřižování intenzivně očekávali druhý příchod Krista, ovšem k tomu nedošlo. Svůj zájem tudíž obrátili k posmrtnému životu duše před vzkříšením těla a výrazněji i k místům posmrtného života. Charakteristiky ráje a pekla se dobově vyvíjely, ale pro tuto práci nepokládám za důležité popsat veškeré změny, které obraz křesťanského onoho světa provázely. Proto se jen v krátkosti zmíním o nejdůležitějších skutečnostech, souvisejících s daným tématem.

Cesta na onen svět v sobě zahrnovala soud individuální, nebo kolektivní při Posledním soudu⁴⁹, kde se mělo rozhodnout, kam duše zemřelých bude směřovat. Onen svět byl rozdělen na „ráj pro spravedlivé“ a „peklo pro hříšníky“. O obou těchto místech se zmiňují i evangelia. Příkladem je Matoušova verze, kde se praví: *„Tehdy řekne král těm po pravici: „Pojďte, požehnaní mého Otce, ujměte se království, které je vám připraveno od založení světa.“* (Mt 25, 34), nebo *„Potom řekne těm na levici: „Jděte ode mne, prokletí, do věčného ohně, připraveného ďáblu a jeho andělům!“* (Mt, 25, 41). Existence pekla je potvrzena i v Lukášově evangeliu: *„I umřel ten chudák a anděl ho přenesl k Abrahamovi; zemřel i ten boháč a byl pohřben. A když v pekle pozdvihl v mukách oči, uviděl v dáli Abrahama a u něho Lazara.“* (L 16, 22 – 23).

⁴⁸ Davies, 2007, s. 96

⁴⁹ Le Goff, 2002a, s. 459, Bible (Řím 2, 1-16). Davies se taktéž zmiňuje o křesťanské představě vzkříšení, jež se bude týkat všech, z čehož ovšem nezřídka plynuly teologické rozepře s ohledem na boží soud. Otázkou bylo, zda před soudem vstanou všichni bez rozdílu, nebo zda víra v Ježíše od věřících soud, peklo a věčnou smrt naopak odvrací (Davies, 2007, s. 60). O tomtéž se zmiňuje i Ariés, 2000a, s. 132-133, 139, 141-142.

Lokalizace ráje a pekla se ustálila poměrně rychle; peklo se nacházelo pod zemí a všeobecně mu bylo věnováno více pozornosti, což se odráželo i v lidové představivosti. Představy pekla byly mnohem barvitější, než ráj v nebesích, který byl všeobecně chápán jako místo, kde pobýval Bůh a vyvolení. V původních představách měl ráj podobu „nebeského Jeruzaléma“. Šlo o místo radosti, míru a bylo vyhrazeno pouze pro pokřtěné spravedlivé. Naopak peklo bylo charakterizováno věčně spalujícím ohněm, děsivým hlukem a zápachem, kde vládne sám Satan⁵⁰.

Přibližně od 12. století se tato geografie onoho světa začala měnit a byla doplněna o třetí přechodné místo, tzv. očistec, který se stal přesným dogmatem v 16. století na Tridentském koncilu. Čas strávený v očistci se odvíjel od slavení eucharistií, modliteb za mrtvé a konání milosrdenství. V české lidové tradici jsou ještě v současnosti dochovány příběhy o pomoci duším z očistných muk, kdy příkladem může být pověst zachycená v Němčicích na Boskovicku, podle níž se zjevila hříšná duše ženě jménem Doroška, která duši z očistce nakonec vysvobodila poutí do vzdálených Vamberk⁵¹. Další jihomoravská pověst s tématem očistce nese název „Zakletý stařeček“ a vypráví o mládenci, který z očistce vysvobodil duši neznámého muže, když mu na kýchnutí odvětil „Pozdrav Pánbůh“⁵². Duše utýrané chlapce v pověsti „Duch ve mlýně“ pak došla klidu odsloužením několika zádušních mší⁵³.

Onen svět byl doplněn ve 12. -13. století i o dvě další místa, tzv. limby či „předpekli“, které měly potvrdit nutnost křtu. Jde jednak o limbus patriarchů, což bylo místo pobytu spravedlivých, kteří žili před zavedením křtu a limbus dětí, jež zemřely před křtem⁵⁴.

Na otázku limbu dětí reagoval i článek v Katolickém týdeníku, kde se píše: *„Pevnou půdu pro naději ve spásu nepokřtěných dětí dává nekonečné Boží milosrdenství, Boží láska vylitá v Ježíši Kristu a jeho touha po spáse všech lidí. I když si nikdo nemůže být osudem zemřelých nepokřtěných dětí jist, křesťané mohou, a dokonce*

⁵⁰ Le Goff, 2002a, s. 459 - 460

⁵¹ Navrátilová, 2004, s. 160-161

⁵² Svoboda, 2008, s. 138-139

⁵³ Svoboda, 2008, s. 214-215

⁵⁴ Le Goff, 2002a, s. 462

*mají doufat, že Bůh tyto děti uvítá v nebi (...).*⁵⁵ Z článku je také patrné, že v této otázce klade důraz na naději i současný papež Benedikt XVI. Diskutované je i téma očistce, který již „*není vnímán tolik jako trest, nýbrž spíše pozitivně, tedy jako duchovní dožívání.*“⁵⁶

2.4. Křesťanství: péče o spásu duše

Podstatu péče živých o mrtvé vymezil již v 5. století Augustin a na jeho podkladě pak církev vymezila tři ustálené způsoby, jak mají živí za mrtvé pečovat a usnadnit jim jejich úděl. Patří sem již výše zmíněné modlitby, slavení eucharistie a milosrdenství, konané s prosebnou myšlenkou na spásu zemřelých⁵⁷. Po celý středověk se prakticky neměnilo ani církevní vidění smrti, která byla chápána jako osvobození duše a pouť k vykoupení, přitom „*jediná smrt, které se měl člověk hrozit, byla smrt duše: duchovní smrt, s níž žádná příměluva živých nic nezmůže.*“⁵⁸ Klád se tudíž důraz na pokání a pohrdání pozemskými radostmi.

Během středověku církev postupně přebírala péči o zesnulé a institucionalizovala ji. Zvyšovala svou moc nad smrtí a zasahovala v situacích poslední zpovědi umírajících, posledního pomazání a od 12. století i přítomností duchovního při sepsání závěti⁵⁹. Vazbu mezi živými a mrtvými však značně posílil i konkrétně řád v Cluny, který rozšířil křesťanskou liturgii na všechny zesnulé. V 11. století zavedl na jeden den v roce (2.11), těsně po svátku Všech svatých (1.11), svátek Památky všech věrných zesnulých, lidově Dušičky, který se brzy rozšířil mezi veškeré křesťanstvo a značně přispěl ke vzniku očistce⁶⁰. Vedle těchto svátků se však v české lidové tradici uchovávaly až do 19. století i výroční dny památky zemřelých, které měly spíše pohanský charakter a vyznačovaly se zejména hostinami a rozdáváním almužny⁶¹, ale uchovával se i zvyk postřikování se studeným mlékem, aby se ulevilo hříšným duším v

⁵⁵ P. McPartlan in Katolický týdeník 42/2006

⁵⁶ Katolický týdeník, 11/2004

⁵⁷ Le Goff, 2002b, s. 678

⁵⁸ Le Goff, 2002b, s. 678

⁵⁹ Le Goff, 2002b, s. 684

⁶⁰ Le Goff, 2003, s. 127

⁶¹ Navrátilová, 2004, s. 326 - 327

očistci, či moravský zvyk obětovat za zemřelé stlučené máslo⁶². Vzpomínání na duše zemřelých je patrné i v současných lidových tradicích, které se však od počátku 20. století postupně vytrácejí. Stále se ovšem dodržuje tradice zapalování svíček ve svátky Všech svatých a na Dušičky, což jsou zároveň dny, k nimž se váže i největší návštěvnost hřbitovů⁶³.

III. EVROPSKÁ ZKUŠENOST V POHŘEBNÍ PRAXI

Základní způsoby pohřbívání se v Evropě téměř vůbec neměnily a prakticky nám jsou známy dva - pohřbívání do země a kremace.

3.1. Pohřební praxe do konce novověku

Pro Slovanů představoval žeh původní pohřební ritus⁶⁴, ovšem v průběhu 5. -9. století se ve střední Evropě postupně ustálilo pohřbívání do země, což je pravděpodobně spjato s přijetím křesťanství⁶⁵. Křesťanská církev a její symbolika také prakticky ovlivňovala utváření pohřebních rituálů až do 19. století, ale jak již bylo zmíněno výše, v české lidové kultuře se vedle křesťanských prvků hojně udržovaly i prvky pohanské, které nacházíme v mnoha aktivitách spojených se smrtí, jejíž oznámení se mezi lidem považovalo za povinnost.

Úmrtí blízkého se všem členům společenství oznamovalo vyzváněním kostelních zvonů⁶⁶, tzv. klínáním umíráčku. Zprávu o úmrtí po vsi běžně roznášel k tomu najatý člověk, od poloviny 19. století pak tuto zprávu oznamoval i člen rodiny a přibližně v meziválečném období se z měst na český venkov rozšířil zvyk tištěných oznámení⁶⁷.

Po smrti se člověku zavřely oči, tělo se za doprovodu modliteb omylo a přichystalo do rakve. Nebožtíci byli běžně pohřbívání ve svém svátečním oděvu, avšak ještě dříve se

⁶² Navrátilová, 2004, s. 333

⁶³ Navrátilová, 2004, s. 339

⁶⁴ Rituál spalování u Slovanů je zachycen i Mikolášem Alšem v jeho cyklu „Život starých Slovanů“ (obr. in Mencl, 1922, s. 13).

⁶⁵ Navrátilová, 2004, s. 265

⁶⁶ Zvonění mělo i ochrannou funkci; pomáhalo duši zemřelého před zlou mocí, a proto se vyzvánělo i v různých pohřebních fázích, nicméně ochranné vyzvánění bylo spojováno s otázkou prestiže (Navrátilová, 2004, s. 206).

⁶⁷ Navrátilová, 2004, s. 207

používal rubáš, což je lněná bílá košile. Tato barva se také považovala na venkově za smuteční až do poloviny 19. století, naopak v měšťanském prostředí byla již v 16. století za smuteční považovaná černá. Do rukou složených na prsou se v případě katolického pohřbu vsunul nebožtíkovi obrázek svatých, křížek, modlitební knížky a růženec. Mrtví však byli často vybaveni i různými předměty, které se týkaly spíše lidové víry; příkladem takového předmětu byla mimo jiné i mince. Tento zvyk byl podle Lubomíra Niederleho ovlivněn tradicí řecké a římské kultury, tzv. „Chárónovým obolem“. Jde o zvyk vybavit nebožtíka mincí, jež měla sloužit k zaplacení cestovních výdajů na onen svět⁶⁸. Navrátilová uvádí, že do těchto výdajů mohla spadat např. úhrada světla za vzkříšení (západní Morava) či vyplacení svatého Petra u nebeské brány, který v lidových představách nahradil Cháróna, nicméně peníz mohl symbolizovat i odkup majetku zemřelého⁶⁹. Tento rituál vkládání mince do úst či do ruky nebožtíka⁷⁰ se udržel na našem území přibližně do přelomu 19. -20. století⁷¹.

Na českém venkově se stejně jako na mnoha jiných místech objevují i rituály provázející procházení dveřmi⁷². Dveřní práh představoval důležitý předěl mezi „domácím“ a „cizím“ světem, kudy se duch zemřelého mohl opět vrátit zpět, což nebylo žádoucí. Mrtví se tudíž přenášeli zadním vchodem, oknem, nebo jiným otvorem ve zdi se snahou oklamat nebožtíkovu duši.

3.2. Fáze pohřebního rituálu

Ještě během 17. století bylo mezi lidem běžnou praxí pohřbívat zesnulého v den úmrtí, popřípadě v den následující, nicméně v polovině 18. století byla tato lhůta dvorním dekretem prodloužena na povinnou 48hodinovou lhůtu mezi skolem a pohřbem⁷³.

⁶⁸ Navrátilová, 2004, s. 154, srov. Genep, 1997, s. 143

⁶⁹ Navrátilová, 2004, s. 214

⁷⁰ Mince se vkládaly i na oči jako ochrana před uhranutím živých.

⁷¹ Navrátilová, 2004, s. 154

⁷² Navrátilová, 2004, s. 227-228, 267, srov. Genep, 1997, s. 26-27

⁷³ Navrátilová, 2004, s. 255

Základní model vlastního pohřebního rituálu se však uchovával až do konce 19. století a skládal se z několika fází, jež byly zaměřeny na odluku zemřelého od pozůstalých a na pomoc mrtvému, která měla vést k odpuštění jeho hříchů a snadnějšímu dosažení Boží spásy.

Během první fáze pohřebního rituálu se nejprve rakev vynesla z domu a vnesla do kostela, kde proběhla zádušní mše. Poté se pozůstalí rozloučili s nebožtíkem a rakev byla v doprovodu pohřebního průvodu přemístěna na hřbitov. Cestou se průvod zastavoval u církevních symbolů, popř. na hranici obce, nebo na hřbitově a prosil za odpuštění hříchů pro nebožtíka a smíření se všemi pro klid zemřelého. Na Moravě se tyto proslovy nazývaly *odprášení*⁷⁴. Rakev pak byla spuštěna do hrobu, který byl vykropen svěcenou vodou. Během pohřbu a určitý čas po pohřbu projevovali pozůstalí svůj smutek, nicméně za mrtvého nařikaly pouze ženy a děti, „*u dospělých mužů byl přílišný nářek spíše výjimkou.*“⁷⁵ Smutek se projevoval i smuteční náladou, společenskou izolací nejbližších příbuzných a samozřejmě i nošením původně bílého smutečního oděvu. Délka držení smutku záležela na místních tradicích, pohlaví a příbuzenském vztahu k zemřelému: „*Po manželích se smutek nosil obvykle rok, po rodičích šest týdnů až půl roku, po dítěti šest měsíců.*“⁷⁶ Za mrtvé se však nemělo naříkat až příliš, neboť to podle (nejen) lidových představ znesnadňovalo duším klid na onom světě⁷⁷.

Po skončení pohřbu byla světnice mrtvého „očistěna“ od zlých sil kadidlem či svěcenou vodou. Byl to také čas pohřební hostiny, *trachty*, která sloužila k uctění památky zemřelého a konala se přímo v domě, popř. i v hostinci. Tradičně se na takových hostinách podával chléb, tvaroh, syrečky a alkohol, ovšem hojnost jídla se zcela jistě odvíjela i od společenského postavení zemřelého a rodiny. V současnosti

⁷⁴ Navrátilová, 2004, s. 235-236. Ve zkoumané oblasti se již zmíněná zastavení u církevních symbolů a na hranici obce nepraktikují, ovšem několik dotázaných si je ještě pamatuje. Jednalo se o pohřby, při nichž byla rakev přemístěna na hřbitov koňským povozem, u motorizovaných převozů tomu tak již není.

⁷⁵ Navrátilová, 2004, s. 248

⁷⁶ Navrátilová, 2004, s. 254

⁷⁷ Navrátilová, 2004, s. 253-254

jsou na tyto hostiny zváni víceméně jen nejbližší příbuzní, avšak dříve se vedle rodinných příslušníků zvali i sousedé a přespolní účastníci pohřbu⁷⁸.

3.3. Pohřební praxe od 60. let 19. století

V 60. letech 19. století se v Evropě opět objevila kremace⁷⁹, přičemž k rozšíření tohoto trendu značně napomohly dvě světové války a tisíce mrtvých. Kremace jako část občanských pohřbů – kterých přibývalo s postupným vznikem pohřebních ústavů - byla v naší zemi povolena roku 1919⁸⁰. Pro katolickou církev však po dlouhou dobu představovala návrat k pohanství či projev sekularizace⁸¹, a proto ji jako jeden typ platných křesťanských pohřbů přijala až roku 1962.

Snahy o prosazení kremace z počátku 20. století přibližuje kniha F.X.Mencla „Pohřeb ohněm. Několik kapitol o zpopelňování mrtvých.“ Kniha se konkrétně zabývá projektem krematoria na obecním Olšanském hřbitově v Praze, avšak mimo to je v ní zaznamenáno i prosazování kremace zejména na našem území, mnohdy spojené s vlastenectvím, a kladné názory českých osobností na tento typ pohřbů. Na kremaci je zde pohlíženo jako na oprostění se od středověkých náboženských představ vůči vlastnímu tělu a přírodě, přičemž jako stanovisko pro zpopelnění jsou nejednou zdůrazněny i hygienické faktory. Tento důraz se týká i Jaroslava Naumana, který v pohřbívání žehem vidí zdravější způsob pro živé a novou poetickou možnost člověka být po smrti přítomen na místech, které za života miloval⁸², např. zákoutí s pomníkem „*v zahradách, kde bude spočívati v nejmilejší, kdysi vlastní, hroudě země popel toho, kdo ji miloval a snad i obdělával.*“⁸³ Tentýž autor upozorňuje i na

⁷⁸ Navrátilová, 2004, s. 240

⁷⁹ Davies, 2007, s. 67

⁸⁰ Navrátilová, 2004, s. 263

⁸¹ Mencl zmiňuje o některých negativních reakcích veřejnosti vůči názorům, podporujícím kremaci na našem území: „*veřejné mínění to považovalo za něco nečistého, a smrt, ke které byl odsouzen náš největší světec Mistr Jan Hus, sežehnutí ohněm, byla považována za potupnou.*“ (Mencl, 1922, s. 9).

⁸² Nauman in Mencl, 1922, s. 4, 18

⁸³ Nauman in Mencl, 1922, s. 18

„nevhodnost pompy náhrobní“⁸⁴ s tím, že náhrobek bude v případě pohřbívání žehem jistě „ušlechtileji vyřešen a zmizí z něho ošklivá představa rovu (...).“⁸⁵

Pohled na smrt a pohřební rituály nepochybně neovlivnilo pouze působení církve a postupná sekularizace, ale i totalitní komunistický režim. Marxisticko-leninský pohled na smrt přibližuje kniha „Kontinuita života“ od českého filosofa R.Steindla, který se věnoval problematice smrti v dějinách filosofického myšlení již koncem 60.let. Analyzuje historická pojetí smrti a zabývá se zejména náboženskými představami a posmrtným životem, který po vzoru Marxe a Lenina zavrhuje. Lidská nesmrtelnost může pro něj existovat pouze v jediné formě, a tou je život sám: „*Můžeme se zvětšovat v procesech spjatých se životem: v každodenní drobné poctivé práci – ať je to práce dělníka nebo lékaře; v angažovaném aktivním utváření nových, socialistických forem společnosti (...).*“⁸⁶ Dodává, že otázka smrti by se neměla úmyslně přecházet. Naprosté mlčení by mohlo být chápáno jako projev nechuti hovořit o starých lidech, ale prakticky by umožňovalo i prosazení vlivu náboženství, popř. jiných teorií o smrti, které by mohly vést k „*pokřivenému pojetí života a k maloburžoazní morálce (...).*“⁸⁷ Smrt v pojetí Steidla však není ani tak záležitostí subjektivní, jde u něj spíše o smrt jako problém celého lidstva, které je v ohrožení potencionálního použití zbraní v kombinaci s ekologickými problémy⁸⁸.

V kontextu zmiňované doby bych ráda upozornila také na poznámku Daviese, který zmiňuje SSSR a některé evropské země s připomínkou komunismu jako významného zdroje nových rituálů, včetně pohřebních. Tyto rituály samozřejmě nevycházely z náboženství, naopak se snažily o odklon od tradičních pohřebních bohoslužeb podporou kremace, která nevystavovala člověka čistě církevním vlivům⁸⁹.

⁸⁴ Nauman in Mencl, 1922, s. 18

⁸⁵ Nauman in Mencl, 1922, s. 18

⁸⁶ Steindl, 1987, s. 13

⁸⁷ Steindl, 1987, s. 17

⁸⁸ Steindl, 1987, s. 18

⁸⁹ Davies, 2007, s. 67

3.4. Současná situace pohřbívání v České republice

Oproti dřívějším časům se pohřební zvyklosti značně změnilly a nebožtík již není vypravován na pohřeb z domu. V současné době konstatuje smrt lékař a pracovníci pohřebního ústavu poté tělo odvezou na pitevnu⁹⁰ či do chladicího zařízení, které jsou součástí nemocnic a mnohdy i smutečních síní. V chladicích zařízeních s teplotou 0° až 2° C může zůstat tělo zemřelého maximálně sedm dnů a v případě pozdějšího pohřbu se přesune do mrazicí komory s nižší teplotou než -10° C⁹¹. Pokud lékař nenařídí pitvu, což je však spíše výjimečně⁹², před příjezdem pracovníků pohřebního ústavu mohou pozůstalí mrtvého omýt, obléci a jinak připravit do rakve. Poté je tělo odvezeno do chladicího zařízení, kde se s ním již nijak nemanipuluje.

V den pohřbu je rakev s nebožtíkem převezena podle přání rodiny do kostela, nebo smuteční síně, kde se koná pohřební obřad. Ten je v současnosti mnohdy chápán jako psychologická pomoc pozůstalým. Pomáhá zvládnout stres, vyvolaný zásadní změnou v životě a zároveň slouží jako rozloučení se zemřelým. Zde bych ale také chtěla upozornit na nový společenský trend tzv. pohřbů bez obřadu, jejichž počet postupně stoupá, což může být spojeno s více faktory, mimo jiné i se zvyšujícími se náklady za pohřeb. Ceny se velmi různí, např. v závislosti na „živé hudbě“ či květinové výzdobě, která může být jak koupená, tak i levnější půjčená, ovšem přibližná cena za klasický pohřeb do země se obecně pohybuje mezi 25-35.000,-Kč, nejlevněji pak vyjde právě kremace bez obřadu, za kterou se platí v průměru 7-10.000,-Kč⁹³. Každý má samozřejmě právo i na tento způsob pohřbu, ale bohužel je smutnou skutečností, že se pozůstalí pro tuto variantu rozhodují „bez ohledu na přání zemřelého, a to dokonce výhradně pod ekonomickým tlakem.“⁹⁴ Je také známo, že později tito

⁹⁰ Problematiku pitev v českém právu nově upravuje zákon č. 372/2011 Sb. V případě úmrtí mimo zdravotnické zařízení je podle § 88, odst. 1, písm.b, zákona č. 372/2011 nařízena pitva zdravotní, tzn. pitva poskytovatelem z oboru soudního lékařství. Ve zkoumané oblasti se bude jednat o převoz do Ústavu soudního lékařství v Brně. Při úmrtí v nemocnici s patologicko-anatomickým oddělením, což se týká i nemocnice v Boskovicích, se pitva provádí přímo v daném zařízení. V jiném případě se tělo z nemocnice bez patologie na pitevnu převezve.

⁹¹ Zákon o pohřebnictví a o změně některých zákonů, č. 256/2001Sb., § 7, odst. 1, písm.f

⁹² U pitev všeobecně se může jednat o zásah do zájmů pozůstalých, kteří z pietních a etických důvodů pitvu odmítají a mnohdy velmi důrazně žádají, aby tělo zemřelého nebylo pitvě podrobena. V tomto bodě tudíž dochází ke konfliktu mezi požadavky zdůrazňující pietu a úctu k tělu zemřelého, oproti vědeckovýzkumným a výukovým účelům, jakož i zjištěním přesné příčiny úmrtí.

⁹³ Vavroň, deník Právo, 2011

⁹⁴ Haškovcová, 2000, s. 94

pozůstalí prožívají „trýznivou lítost“, že neuspořádali pohřeb s obřadem. Z ekonomických důvodů se však k této variantě přiklání i staří lidé, kteří kvůli špatnému rodinnému rozpočtu raději zvolí pohřeb bez obřadu, ačkoliv by si tradiční pohřeb přáli⁹⁵.

V současné době se na našem území používají oba výše zmíněné způsoby pohřbívání, tj. uložení do země na veřejném či neveřejném pohřebišti⁹⁶, nebo kremace. Zákon č. 256/2001Sb o pohřebnictví a změně některých zákonů však nestanovuje povinnost pozůstalých uložit urnu s ostatky na veřejném pohřebišti⁹⁷ a popel tak může být rozptýlen nebo uložen na vlastním pozemku, na cizím pozemku se souhlasem majitele, nebo si pozůstalí mohou urnu zkrátka nechat uloženou doma, což je jedna z individualizovaných podob sekularizace.

V současné době obecně sice převažuje počet lidí s náboženským cítěním⁹⁸, nicméně náboženství, alespoň co se týká Evropy, již nemá rozhodující vliv na společenské dění. Domnívám se tedy, že tato skutečnost, v kombinaci se značnou svobodou v oblasti pohřbívání, může sehrát roli v postupném nárůstu počtu těch, pro něž bude pohřeb záležitostí více osobní, a z důvodu duševního naplnění budou chtít své ostatky rozprášit či uložit v lokalitě, která byla blízká jejich srdci. Naděje se tak může týkat spíše pozemského života a vzpomínek bližních. Proti tomuto retrospektivnímu naplnění identity můžeme postavit eschatologické naplnění, tedy naději na vzkříšení, přičemž je možné, že v tomto případě budou naopak preferovány formální pohřební rituály a uložení na hřbitov. To jsou otázky, kterými se mimo jiné zabývá i tato práce. Člověk žijící ve společnosti s tržní ekonomikou však vyvinul i jiné, poněkud netradiční způsoby pohřbívání. Mnohé z nich jsou velmi netypické, konkrétně jedním takovým příkladem v České republice jsou nabídky společností uchovat zpopelněné ostatky ve formě diamantu zasazeného do šperku, což pozůstalým umožňuje být zesnulému stále na blízku a zároveň nemít prakticky žádné povinnosti spojené s péčí o hrobové místo.

⁹⁵ Haškovcová, 2000, s. 94

⁹⁶ Komu jsou neveřejná pohřebišť určena, upravuje § 3 zákona č. 256/2001 Sb.

⁹⁷ Urna zde může být uložena do hrobu, kolumbária, nebo popel může být vsypán či rozptýlen na místech k tomu speciálně určených (pietní loučky).

⁹⁸ Jde zejména o religiózní státy v USA, Jižní Americe a Africe (Davies, 2007, s. 61).

IV. CÍRKEVNÍ HŘBITOVY

Na středověké křesťanské hřbitovy se na rozdíl od starověkých nekropolí pohřbívali pouze věřící. Hřbitovy byly církví posvěceným místem, určeným k pietě. Spadaly do péče církevní autority a postupně se z nich stávaly jakási útočiště či místa úkrytu, spojená s pamětí celého společenství.

Uložit tělo do posvěcené půdy za účelem spasení byla změna, kterou přineslo křesťanství. Do té doby se mrtvá těla pohřbívala v lesích, na polích či u cest⁹⁹, což značilo určitou víru v blízkost světa živých a zemřelých¹⁰⁰. Podle tehdejších představ mohli být mrtví živým v mnohém nápomocni. Pohřby na křesťanských hřbitovech, které se zakládaly v blízkosti farních kostelů ve městech a na venkově, však tyto představy radikálně změnily. Svět živých a mrtvých byl jasně oddělen hřbitovní bránou a zdí¹⁰¹.

Posvátná půda na hřbitovech tedy byla předpokladem ke spasení, nicméně možnost spasení zvyšovala i blízkost ostatků svatých. Podle Ariése je možné, jak již naznačil i Leclercq, že zvyk pohřbívání mrtvých blízko hrobů mučedníků plynulo až do raného středověku z víry, že mučedníci bdí nad hroby zesnulých a chrání je proti znesvěcení, které bylo chápáno jako překážka k probuzení zesnulého v soudný den. Tento důvod zřejmě u zrodu pohřbů *ad sanctos* skutečně stál, nicméně později byla již pravým důvodem výše zmiňovaná touha po spasení, resp. ochrana zesnulého při posledním soudu¹⁰². Za tímto účelem byly jako nejjistější místa považovány krypty ve vnitřních prostorách kostelů a katedrál, kam se také pochovávali zámožní lidé a církevní

⁹⁹ Určit přesnou dobu přemístění hřbitovů z otevřené krajiny ke kostelům ve městech a na venkově je obtížné a místně nejednotné, ale obecně lze říci, že k této změně došlo nejpozději v 8. století (Ariés, 2000a, s. 56-58).

¹⁰⁰ V tomto kontextu bych připomněla kultu předků v nejstarších zemědělských sídlištích, kdy se zemřelí patrně pochovávali ve dvou fázích: mrtvola se nejdříve vynesla do kraje nebo uložila na strom a až z ní zbyly jen kosti, uložily se pod podlahu v domě, později na zápraží před vchodem nebo na hřbitově. Živí si zemřelé neustále připomínali, žili v jejich blízkosti a pečovali o hrob, nad kterým bylo domácí ohniště, jež nesmělo nikdy vyhasnout. Jen jednou do roka se vymetlo a předepsaným způsobem znovu rozdělalo. Ohniště znamenalo přítomnost zemřelých předků a trvání domu, u jehož dveří musela být miska s vodou pro omytí rukou proti jeho znesvěcení. Zemřelí pak poskytovali celému domu, včetně rodinných polí, ochranu před cizími. Četné prvky domácího náboženství přešly i do křesťanské liturgie, např. miska s vodou je u dveří i v současných katolických kostelech; dalším prvkem jsou oltáře - původně byly stavěny nad hroby světců (tj. ochranných předků) a obsahují alespoň symbolický ostatek, u něhož hoří věčné světlo. (Sokol, 2004, s. 63-66).

¹⁰¹ Navrátilová, 2004, s. 266- 267, srov. Gennep, 1997, s. 26-27

¹⁰² Ariés, 2000a, s. 51

hodnostáři¹⁰³. Přeplnění kostelních hrobek a strach z šíření epidemií však tento zvyk postupně oslabil.

Podle společenských měřítek byly rozděleny i místa přímo na hřbitovech, přičemž za lépe umístěné byly pokládány hroby co nejbliže kostela a hřbitovního kříže¹⁰⁴. Nalezení a neznámí lidé byli naopak pohřbívání mimo posvátnou půdu, a to v pásmu mezi obecními katastry, tedy „v zemi nikoho“¹⁰⁵. Další místa k pohřbívání, vedle již zmíněných, se objevila na konci středověku. V této době začala sílit snaha ukládat zesnulé z jedné rodiny do jediné kaple¹⁰⁶, která tím vedle duchovních funkcí získala i funkci pohřební; stala se hrobkou. V jejích vnitřních nadzemních prostorech byly náhrobky a epitafy, kam se členové rodiny chodili modlit, zatímco těla byla ukládána do podzemních klenutých krypt vybudovaných pod kaplí. Jako první tento způsob pohřbívání zřejmě začaly používat panovnické a šlechtické rody. V 19. století se pak tato novověká snaha pohřbívat své zesulé do hrobek prosadila již v celospolečenském měřítku¹⁰⁷. Velké změny v oblasti pohřbívání však přineslo zejména 18. století, kdy byly farní hřbitovy přemístěny za brány města, protože mělké hroby a hromadné umírání během epidemií způsobily značně nehygienické ovzduší. Další klíčovou změnu v období osvícenství přinesla sílící tendence k zesvětštění, která se mimo jiné projevila vznikem centrálních veřejných hřbitovů na okrajích měst¹⁰⁸. V této době se také postupně rozšiřovala práva a povinnosti pozůstalých v péči o hrobní místa, o čemž ještě blíže pojednám v kapitole 6.2.4.

¹⁰³ Navrátilová, 2004, s. 268. Ariés uvádí, že nejžádanějším místem byl od 12. století kostel a okolí samotného oltáře, ovšem ne již z důvodu blízkosti ostatků svatých, nýbrž kvůli svátostem samotným. Oltář byl „*stůl, kde se chléb a víno mění v tělo a krev Kristovu.*“ (Ariés, 2000a, s. 94).

¹⁰⁴ Navrátilová, 2004, s. 268, taktéž Le Goff, 2002b, s. 679

¹⁰⁵ Navrátilová, 2004, s. 273, srov. Gennep, 1997, s. 24-25

¹⁰⁶ Někdy se však o kapli dělilo i více rodin.

¹⁰⁷ Ariés, 2000a, s. 349- 353

¹⁰⁸ Navrátilová, 2004, s. 270-272

V. METODOLOGICKÝ PŘÍSTUP, TECHNIKY SBĚRU DAT

5.1. Metodologický přístup

Pro svůj výzkum jsem zvolila kvalitativní přístup, jenž mi umožní získat detailnější a hlubší data ke zvolené problematice a zároveň mi dovolí porozumět danému problému v autentickém prostředí. Kvalitativní strategie poskytuje výzkumníkovi vhled do zkoumaného problému a umožňuje hledání lokálních příčinných souvislostí. Promluvy o smrti a umírání mohou být také bezpochyby velmi emotivní a přítomnost výzkumníka je v tomto ohledu žádaná i z etického hlediska, jelikož výzkumník může uklidnit, projevit empatie, před odchodem se přesvědčit, zda je s informátorem vše v pořádku, uvolnit atmosféru lehčím tématem a podobně.

Pro svůj výzkum jsem tedy zvolila metodu zúčastněného pozorování a polostrukturovaných rozhovorů, což je podle mne způsob, jak zajistit vyčerpávající data. Polostrukturovaný rozhovor, čili rozhovor s návodem ¹⁰⁹ obsahoval mé tematické okruhy, jichž jsem se přidržovala při kladení otázek, které jsem však pokládala vzhledem k vhodnosti situace. Otázky tudíž neměly pevně dané pořadí a podle potřeby jsem mohla klást i otázky doplňující. Mé tematické okruhy byly následující: otevřenost k hovorům o smrti; preference v otázce pohřebních obřadů; období smutku; péče o hroby a náhrobky; význam smrti a představy o ní; víra či nevíra v posmrtný život. Záznamy rozhovorů jsem zapisovala přímo do svého vlastního notebooku, neboť dotazovaní tento způsob preferovali spíše, než nahrávání na diktafon.

5.2. Výběr vzorku

Informátory jsem vybírala účelově ¹¹⁰, což znamená, že jsem zkoumaný vzorek konstruovala s ohledem na svůj výzkumný problém. Velikost vzorku jsem volila s ohledem na zvládnutí výzkumu v rámci své bakalářské práce, přičemž šlo celkem o 8 osob, z nichž byli 4 osoby bez vyznání a 4 hlásící se k vyznání římskokatolickému. Můj

¹⁰⁹ Hendl, 2005, s. 174-175

¹¹⁰ Zde je však nutné upozornit, že účelový výběr neumožňuje opravdu širokou generalizaci závěrů výzkumu (Disman, 2002, s. 112)

vztah k informátorům byl neutrální a pro svůj výzkum jsem je získala technikou sněhové koule¹¹¹. Informátoři se pohybovali ve věkovém rozmezí 35-60 let, kdy je již vysoká pravděpodobnost, že mají zkušenosti se smrtí někoho blízkého, zároveň již o vlastní smrti přemýšleli, byli účastni pohřbu či mají určité představy o posmrtném životě a mohou mi tak zodpovědět mé otázky. Kratší rozhovor jsem vedla také s panem farářem pro oblast Boskovicka, nicméně s jeho názory seznámím až v závěru práce, neboť tento konkrétní rozhovor vycházel z již sesbíraných dat a měl usnadnit reflexi názorů a jednání věřících v této oblasti.

5.3. Schéma rozhovoru – otázky při sběru dat

Rozhovor byl složený jednak z otázek, týkajících se pohřebních zvyklostí, a dále otázek, zjišťujících myšlenkové koncepce ohledně smrti a umírání u informátorů s náboženskou vírou a bez vyznání.

Otázky při sběru dat:

1. Mluvil/a jste někdy se svými rodiči, popř. blízkými příbuznými o přáních, týkajících se Vašeho či jejich pohřbu?
2. Pokud si přejete pohřební obřad, kde by se měl konat a jaké náležitosti s tím spojené by neměly chybět? Jaký preferujete způsob pohřbu? Pokud kremaci, kde by měl být popel rozprášen či uložen?
3. Máte vybrané konkrétní místo, kde budete pochován/á? Řešíte, popř. máte již vyřešenou finanční stránku spojenou s Vaším pohřbem?
4. Jak u Vás probíhalo období truchlení? Pokud jste držel/a smutek, změnilo se nějak Vaše chování a jednání? Pokud ano, jakým způsobem a na jak dlouho?
5. Konala se po pohřbu pohřební hostina? Pokud ano, kdo byl přítomen a přibližně kolik lidí?

¹¹¹ Tato technika „spočívá na výběru jedinců, při kterém nás nějaký původní informátor vede k jiným členům naší cílové skupiny“ (Disman, 2002, s. 114)

6. Jakou důležitost přikládáte přítomnosti blízkých lidí během umírání?
7. Jaký má pro Vás význam smrt a čeho se nejvíc obáváte ve spojitosti se smrtí?
8. Pokud věříte v posmrtný život, jak si představujete onen svět? Co Vám víra v posmrtný život dává? Myslíte si, že byste z žil/žila jinak, co se týče morálky, kdybyste byl/byla přesvědčena, že věčnost není?
9. Věříte, že se smrt může nějakým způsobem ohlásit, např. předtuchou, ve snech, prostřednictvím nějakých znamení?
10. Jak často navštěvujete hřbitov a proč? Navštěvujete hřbitov na výroční dny smrti či narozenin zesnulého, dušičkové dny? Jaké zdobení na náhrobku preferujete?

5.4. Etické hledisko

V každém společenskovědním výzkumu by se měly zachovávat určité etické zásady. Vzhledem k citlivosti mého zkoumaného problému jsem se na tuto část snažila klást maximální důraz a etický rozměr výzkumu nijak nepodcenit. S tímto hlediskem podle mne souvisí i psychická opora a citlivé sdílení, zejména v případech spojených s bolestivými vzpomínkami a silnými emotivními reakcemi¹¹².

V rámci uchování etických zásad jsem informátory nejdříve seznámila se záměrem mého výzkumu a požádala je o informovaný (ústní) souhlas, přičemž jsem vysvětlila, že spolupráce je zcela dobrovolná a mohou ji kdykoliv ukončit. Dále jsem sdělila, jak bude nakládáno se získanými daty, a že tyto informace nijak nepoužiji proti nim. Také jsem ujistila o zachování anonymity¹¹³ přidělením pseudonymů, s kterými jsem pracovala po celou dobu výzkumu, přičemž získaná data byla od skutečných jmen uchovávána odděleně. Samozřejmostí byla i žádost o souhlas s pořizováním záznamu rozhovorů. Během rozhovorů jsem také brala ohled na psychický stav informátorů, od

¹¹² O procesu sdílení se zmiňuje i Chvistková v článku „Výzkumný vztah jako sdílení zkušenosti s druhými lidmi“, odst. 8-9

¹¹³ Hendl, 2005, s. 155-156

čehož se odvíjela i skutečnost, kdy jsem pokládala více problematické, nebo naopak jednodušší otázky. Informátorům jsem nakonec taktéž poskytla zpětné vyjádření k získaným datům.

5.5. Analýza dat

Analýzu dat jsem prováděla již od prvního dne výzkumného projektu. Transkript rozhovoru jsem rozdělila na tematické jednotky (části textu, reflektující jedno téma) a následně okódovala (slovem), abych zestručnila a roztřídila získaná data. Používala jsem otevřené kódování, což znamená, že jsem (induktivní) kódy vytvářela až během analýzy dat. Nejprve jsem použila kódy popisné, které označují, o čem daná pasáž hovoří, poté kódy interpretativní, které označují, co daná pasáž vlastně říká, a nakonec strukturní, sdružující oba typy. Dalším krokem bylo i poznámkování, tzn. zapsání různých úvah a poznámek k získaným datům, popřípadě kódům. Hned na začátku analýzy jsem také vytvořila tzv. kódovací knihu, tedy seznam kódů, které jsem během analýzy průběžně vytvářela a seznam tím doplňovala. Seznam obsahoval i kritéria k vyloučení, nebo naopak zahrnutí dat pod daný kód¹¹⁴.

VI. EMPIRICKÁ ČÁST

6.1. Terénní výzkum

Terénní výzkum jsem prováděla od ledna – do května roku 2012 v oblasti Boskovicka na Moravě. Hlavním záměrem mého výzkumu bylo zjištění pohřebních zvyklostí a představ o smrti v dané oblasti, jak je prezentují účastníci obou zkoumaných skupin, tedy informátoři s římskokatolickým vyznáním a informátoři bez vyznání. V této části již představím získané údaje, ovšem nejprve v krátkosti zmíním nejdůležitější skutečnosti týkající se zkoumané oblasti.

Boskovice leží v Jihomoravském kraji a městečkem se de facto staly již ve 13. století, de iure roku 1463, kdy od krále Jiřího z Poděbrad získaly právo trhu. Ve slovanské

¹¹⁴ Heřmanský, 2009

době existovaly na dnešním území Boskovic nejméně čtyři pohanské osady¹¹⁵, přičemž první byla založena přibližně roku 700¹¹⁶, a to v místech dnešní pošty, kde je zároveň i kostelík Všech svatých a starý hřbitov (obr. 1,2), který se v současnosti již nepoužívá. Nejstarší zmínka o tomto kostelu pochází z r. 1505. Historické prameny nám však nedovolují spolehlivě určit vznik samotných Boskovic ani počátek rodu pánů z Boskovic¹¹⁷. Místní pověst z r. 1593 sice uvádí jako zakladatele a prvního pána Boskovic ptáčníka Veleny, ovšem tyto informace se zdají být značně sporné. Boskovice byly nicméně zbudovány jako obchodní středisko, což byl jeden z důvodů přistěhování židovského a německého obyvatelstva, a to přibližně od 13. – 14. století. Převážná většina Němců však byla po r. 1945 odsunuta a Židů se z koncentračního tábora vrátilo do Boskovic jen velmi málo¹¹⁸.

Centrem Boskovic je Masarykovo náměstí, vzniklé přibližně na počátku 13. století. Zde také stojí římskokatolický kostel sv. Jakuba Staršího (obr. 3,4), který byl zřejmě postaven ve stejném období, nicméně poprvé se připomíná až r. 1346¹¹⁹. Byl však přebudován a několikrát vyhořel. Je v něm umístěno několik pamětních desek a náhrobků (obr. 5-9), vyrobených z hrubozrnného bílého mramoru a zároveň se zde nachází i nejvyšší náhrobek na Moravě, který měří 7 metrů a připomíná památku Václava st. Morkovského ze Zástřizel a jeho manželku Kunku z Korotína (počátek 17. století)¹²⁰. Přímo u oltáře jsou pak náhrobní desky Jana Václava Morkovského a jeho manželky. Jejich těla zde byla koncem 17. století také pohřbena, ale později přenesena do krypty blízkého dominikánského kostela, přičemž po jeho zrušení koncem 18. století¹²¹ došlo opět k jejich přesunu na původní místo¹²². Kolem kostela sv. Jakuba

¹¹⁵ Kdy přesně a jakým způsobem zde původní slovanské obyvatelstvo přijalo křesťanství, nám není známo (Bránský, 1990, s. 14).

¹¹⁶ Tito pohané zřejmě pocházeli z jednoho slovanského kmene a nazývali se Bozkovici po svém praotci Bozkovi (Bránský, 1990, s. 7)

¹¹⁷ Bránský, 1990, s. 8

¹¹⁸ Bránský uvádí, že 15. března r. 1942 bylo z Boskovic do koncentračních táborů deportováno 458 osob židovského vyznání, vrátilo se však pouze 14 (Bránský, 1990, s. 16).

¹¹⁹ Bránský, 1990, s. 36

¹²⁰ Bránský, 1990, s. 38-41

¹²¹ Ke zrušení dominikánského kostela a kláštera došlo r. 1784 nařízením císaře Josefa II. Stavba kláštera pak byla počátkem 19. století přestavěna na zámecké sídlo (Bránský, 1990, s. 52).

¹²² Bránský, 1990, s. 41

Staršího byl samozřejmě i hřbitov, nicméně ten se přestal roku 1786 používat¹²³ a začalo se pohřbívat výhradně na hřbitově u kostela Všech svatých, tedy mimo městské centrum. Zde se pak pohřbívalo až do r. 1947¹²⁴, kdy se otevřel nový hřbitov (obr. 10-13), který je umístěný ještě dále z města a který je využíván i v současné době.

Částí Boskovic je i bývalé židovské ghetto, založené ve středověku, dále synagoga a památkově chráněný židovský hřbitov (obr. 14), který byl založen v 17. století. Rozkládá se na 14 528 m², čímž se řadí mezi nejrozsáhlejší židovské hřbitovy v České republice. Čestná místa na tomto hřbitově byla údajně v dolní části hřbitova, kde je také pochováno mnoho významných osobností boskovické židovské obce. Starší náhrobky jsou vyrobeny z opuky a mladší z bílého hrubozrnného mramoru¹²⁵. Nechybí na nich židovská náboženská symbolika a delší i kratší nápisy, které jsou převážně v hebrejštině. Židovské pohřební obřady se konaly v malé sakrální stavbě, která stojí v horní části tohoto hřbitova, ovšem v současné době je již značně poničená (obr. 15).

6.2. Téma smrti a pohřební zvyklosti na Boskovicku u lidí s římskokatolickým vyznáním a lidí bez vyznání

Tato část práce seznámí s představami a názory, jak je prezentovali samotní informátoři v rámci mého terénního výzkumu. Jednalo se o dvě zkoumané skupiny informátorů; do první spadali věřící, kteří se hlásí k římskokatolické církvi (dále jen ŘK) a druhou skupinu pak tvořili lidé bez vyznání (dále jen BV). Postupně zde seznámím s jejich pohledem na tabuizaci smrti a problémy, s kterými se v tomto ohledu potýkali. Představím jejich názory a přání, týkající se vlastních pohřebních obřadů, stejně tak i jejich zkušenosti z obřadů, kterých se přímo účastnili. Přepisy citovaných výroků uvádím v mírně upravené formě (jednalo se zejména o převedení běžných hovorových koncovek do spisovné češtiny), avšak žádná z jazykových úprav nijak nezměnila význam odpovědí informátorů.

¹²³ Bránský, 1990, s. 41

¹²⁴ K jeho úplnému zrušení došlo r. 1975 (Bránský, 1990, s. 63).

¹²⁵ Město Boskovice, oficiální webové stránky

6.2.1. Setkání se smrtí a otevřenost k promluvě

V současnosti je stále mnoho lidí, kteří nechtějí mluvit o smrti a pohřbech, dokonce se vyhýbají i sdělení svých vlastních přání a představ. V takových případech však všechny náležitosti s pohřbem spojené spadají na bedra pozůstalých, kteří mnohdy jen automaticky přijímají v té době dominantní způsob pohřbu. Tyto situace jsou samozřejmě spojeny se značnou nejistotou a mohou vyvolávat ještě větší stres v již tak emočně vypjatých situacích. Kübler-Rossová ve své studii „O životě po smrti“ zmiňuje právě důležitost rozhovoru mezi rodiči a dospělými dětmi. Upozorňuje, že klidný, otevřený a láskyplný rozhovor ohledně přání rodičů na téma jejich léčby, preference nemocnice, pohřbu a majetkových záležitostí později pomůže ušetřit mnoho obav a starostí, kterými se lidé musejí často zabývat právě v době nejhlubšího zármutku a citových otřesů¹²⁶.

Jak již bylo řečeno, smrt byla v minulosti veřejnou, všem známou záležitostí. Lidé umírali na veřejných prostranstvích, někdy bez rodin a samozřejmě i doma, nicméně o tzv. domácím modelu umírání u prostých lidí lze podle Haškovcové mluvit až v posledních dvou staletích. Do té doby šlo spíše o pomoc laickou, popř. žádnou¹²⁷, neboť lékařská pomoc byla privilegiem spíše mocných. Ti, kteří měli rodinu, zpravidla umírali v rodinném kruhu. Jakmile umírající poznal, že se blíží jeho „poslední hodinka“, svolal svou rodinu a příbuzní pak zavolali kněze, jehož duchovní péče – útěcha a poskytnutí svátosti nemocných tj. posledního pomazání - byla jednou z klíčových částí rituálního rámce umírání¹²⁸. Rodinní příslušníci měli rozděleny pečovatelské role a psychickou oporu poskytovala osobní víra, kněz, či vlídná slova rodinných příslušníků a sousedů. Všichni lidé byli prakticky seznámeni s tím, jak naložit s mrtvým tělem a co je s touto péčí spojeno.

Moderní člověk však mnohé z těchto dovedností ztratil a péči o umírající zpravidla spojuje s kompetencí profesionálních zdravotníků. S tímto souvisí institucionální

¹²⁶ Kübler-Rossová, 1992, s. 67

¹²⁷ Haškovcová, 2000, s. 25

¹²⁸ Viz. kapitola 1.6. Etnologická studie smrti a obřadů v české lidové tradici

forma umírání¹²⁹, k níž se vázal striktní klid a pořádek, zajišťovaný přesně danými návštěvními dny, což byly zároveň další skutečnosti, které nepochybně vedly k omezení podpory ze strany rodiny a následné ztrátě nutných dovedností v péči o umírající. Na druhou stranu je nutné dodat, že snaha podílet se na takové péči ze strany rodinných příslušníků nepochybně nevymizela.

V této části výzkumu jsem se tedy zaměřila na otevřenost k promluvě o smrti a přáních, které se vážou k pohřbu. Ráda bych tudíž získala odpovědi na následující otázky: *Setkal/a jste se již v reálném životě se smrtí a byl/a jste tomuto pohřbu přítomna? V jakém vztahu jste byl/a k zesnulému? Mluvil/a jste někdy se svými rodiči, popř. blízkými příbuznými o přáních, týkajících se Vašeho či jejich pohřbu? Co Vás k tomuto rozhovoru přimělo? Kde zemřela osoba, u níž máte zkušenosti s jejím pohřbem? Byli v tu dobu přítomni její příbuzní? Jakou důležitost přikládáte přítomnosti blízkých u umírajícího? Čeho se nejvíc obáváte ve spojitosti se smrtí?*

S účastí na pohřbu měli alespoň jednu zkušenost již všichni informátoři, ať již se jednalo o pohřeb rodičů, prarodičů, či kolegů. Ve většině případů informátoři uvedli, že rozhovor o pohřbu již s nejbližšími příbuznými vedli, nicméně někdy nebylo dané téma nijak rozebíráno do hloubky, popř. dotazovaní svá přání měnili, nebo nebyli plně rozhodnuti. Příkladem je zde konstatování paní Blaženy (BV, 36 let), která uvádí: *„jak bych si představovala svůj pohřeb, o tom jsem s rodiči a sourozenci už mluvila. Také vím, jak by si představoval pohřeb můj táta, s maminkou jsem o tom také už několikrát mluvila, ale ona ještě neví, co a jak by si přála.“* V podobné situaci jako maminka informátorky byl i informátor Richard (BV, 49 let), který na dotaz, zda mluvil se svými rodiči či blízkými příbuznými o svých či jejich přáních, týkajících se pohřbu, odpověděl: *„Ano, mnohokrát, ale asi jsem mnohokrát řekl něco jiného.“* U tohoto dotazu jsem však nijak nezaznamenala výrazný rozdíl mezi postojem lidí bez vyznání a lidí, kteří se hlásí k římskokatolické církvi. V převážné většině případů, kdy informátoři již rozhovory o pohřbech se svými příbuznými vedli, byly podnětem situace, které s celou problematikou již nějak souvisí, např. účast na pohřbu někoho blízkého, návštěva hřbitova či úmrtí. Pan Richard (BV, 49 let) se k otázce, co jej přimělo k rozhovoru o pohřbu, vyjádřil následovně: *„Někdy to byly jen všeobecné*

¹²⁹ Ve 20. letech 20. století se zde běžně používala praxe tzv. bílé zástěny – plenty, postupně se pro umírající vyčlenil i zvláštní pokoj, což se však již v současnosti nepoužívá (Haškovcová, 2000, s. 30).

filosofické otázky, někdy jsme mluvili o pohřbech našich příbuzných a tak, je to různé.“ Zde bych však také ráda zmínila skutečnost, že u dvou případů úmrtí, o nichž moji informátoři (paní Blažena – BV, 36 let a pan Richard - BV, 49 let) hovořili, byla jako způsob pohřbu zvolena kremace a uložení uren na hřbitov. V jednom případě však pozůstalí neznali přání zesnulé a vše tudíž proběhlo způsobem dominantně přijímaným, u druhého úmrtí měli pozůstalí určité pochybnosti. Šlo o úmrtí babičky pana Richarda (BV, 49 let), který se k celé věci vyjadřuje následovně: „Byl to římskokatolický pohřeb v kostele, nikdo z mé rodiny ale nepatřil k římskokatolické církvi. Nevěděli jsme o tom, že by babička byla katolička, o pohřeb se jí postarala její kamarádka z domova a ta byla. Babička ji o to požádala. Nevíme, proč si to domluvila u ní a nevíme, zda to tak vůbec chtěla.“

Během výzkumu jsem také zaznamenala pouze jediný případ, kdy informátor, konkrétně pan Jaromír (ŘK, 60 let), který hovořil o své zesnulé mamince, potvrdil úmrtí blízké osoby v domácím prostředí a kruhu svých blízkých. V dalších případech byly místem úmrtí nemocnice, v jednom případě domov důchodců a v jednom sklep. Příbuzní však byli u čtyř zaznamenaných úmrtí přítomni a téměř všichni informátoři se shodli na tom, že je přítomnost blízkých u umírajícího velmi důležitá a spojovaná s podporou, klidem pro umírajícího či s rozloučením. Pan Jaromír (ŘK, 60 let) na tuto otázku odpověděl následovně: „Když někdo umírá, musí mít okolo své lidi. Umřít doma je nejlepší, nechci umírat v tom domě (v hospici, pozn. autora) nebo nemocnici.“ S tím se shoduje i paní Blažena (BV, 36 let), která také tvrdí: „Důležité je, když člověk zemře, aby mu ti nejbližší řekli: Běž, všechno je v pořádku... aby měl klid. Proto je důležité, aby u umírajícího byli jeho blízcí, aby mu to řekli.“ Trochu jiný názor však zastává pan Richard (BV, 49 let), který na dotaz o důležitosti příbuzných u umírajícího odpověděl takto: „ Myslím, že to hodně záleží na těch lidech, moje babička zemřela ve spánku a myslím, že to tak i chtěla. Bylo jí skoro sto let. Někteří lidé to takto chtějí, někteří se chtějí rozloučit, je to individuální.“

Odpovědi na otázku, čeho se informátoři nejvíce obávají ve spojitosti se smrtí, se týkaly převážně negativních pocitů, neznáma, bolesti či kontinuálně zhoršujícího se stavu. U dvou informátorů (paní Marta, 36 let a pan Richard, 49 let, oba BV) bylo zmíněno existenční zajištění rodiny. Paní Blažena (BV, 36 let) naopak vyslovila obavy z pohřbení za živa. U tohoto bodu bych se ráda na chvíli pozastavila. Téma

předčasného pohřbení bylo mnohokrát diskutováno, přičemž v umění a literatuře jej lze zachytit již v 17. -18. století. Navrátilová upozorňuje, že pozůstalí ještě před zavedením úředního ohledání mrtvol se o úmrtí museli přesvědčovat sami a používali způsoby jako přikládání zrcátka k ústům, nebo kapání vosku na prsa. Problémem však byla i skutečnost, že se ještě v polovině 18. století lidé pohřbívali ihned, zejména v době epidemií¹³⁰. K pohřbívání živých tak docházelo velmi často, neboť úmrtí neuměli bezpečně určit ani lékaři¹³¹. V běžném životě tudíž dané téma postupně vyvolávalo všeobecnou paniku a ve 40. letech 18. století se jím velmi vážně začalo zabývat i lékařství¹³². Lékařské debaty a jiné skutečnosti týkající se dané problematiky blíže popisuje a analyzuje studie Jana Bondesona „Pohřbení zaživa“¹³³. Tafofobii, tj. strachu z pohřbení za živa, se věnoval i Davies, který v roce 1995 provedl na dané téma výzkumy u více než 1600 Angličanů a Skotů. Zjistil, že asi 13% respondentů nějaké obavy má, přičemž více než kremace se lidé v tomto kontextu obávají uložení do země¹³⁴. Nutno však dodat, že v současné době se již k určení smrti užívají moderní postupy a technologie; pokud se tedy ještě objeví případ „živého nebožtíka v márnici“, představuje již jen výjimku.

6.2.2. Představy pohřebního obřadu u lidí s římskokatolickým vyznáním a lidí bez vyznání

Pohřby se mohou konat s obřadem i bez obřadu. Jedním typem pohřebního obřadu je klasický církevní s následným uložením do hrobu, což je obřad preferovaný zejména věřícími. Podrobnosti ohledně tohoto typu se musejí sjednat u místního faráře či kněze. Tato forma obřadu má důstojný ráz a je zpravidla delší, než obřad ve smuteční síni/krematoriu, kde jsou běžné 2-3 skladby a mnohdy netrvá déle než 30 minut.

¹³⁰ Povinné ohledání mrtvol a zavedení 24 hodinové lhůty (později 48 hodinové) mezi úmrtím a pohřbením situaci zlepšilo, což se týká i zavedení umrlích komor na přelomu 18.-19. století (Navrátilová, 2004, s. 202). Stejnou problematikou se zabývá i Ariés a v tomto kontextu poukazuje i na změnu posledních vůlí (Ariés, 2000b, s. 129-130).

¹³¹ Od starověku až do 17. století prakticky panovala shoda v projevech smrti, tedy zástava srdce, dýchání a obecný dojem bezvědomí. Na ty, jež zastihl nějaký záchvat, nebo upadli do bezvědomí, mohlo být pohlíženo jako na mrtvé, ač tomu tak nebylo (Bondeson in Davies, 2007, s. 148).

¹³² Ariés, 2000b, s. 127

¹³³ Davies, 2007, s. 147-148

¹³⁴ Davies, 2007, s. 148

Částí obou typů pohřebních obřadů, jež se oznamují vyvěšením úmrtního parte, jsou kondolence a poděkování za projev soustrasti.

Současná církevní forma pohřbu se skládá z oznámení úmrtí zvonem, oznámení pohřbu smutečním parte a rozloučení s mrtvým u rakve. Účastníci pohřbu se pak zároveň s rakví přesunou na hřbitov; v současnosti se jedná zpravidla o motorizovaný převoz. Poté následuje část rozloučení nad hrobem s proslovy a celý pohřeb je zakončen pohřební hostinou. Druhý typ obřadu se skládá z oznámení pohřbu prostřednictvím parte, občasným rozloučením s mrtvým v předsálí smuteční síně, slavnostní rozloučení nad rakví a celý pohřeb je stejně jako u církevní formy zakončen hostinou, popř. menším pohoštěním hostů¹³⁵.

V této části práce týkající se zejména pohřebních obřadů bych ráda získala odpovědi na následující otázky: *Pokud si přejete pohřební obřad, kde by se měl konat a jaké náležitosti s tím spojené by neměly chybět? Proč si přejete obřad? Jaký preferujete způsob pohřbu? Pokud kremaci, kde by měly být ostatky uloženy, popřípadě rozprášeny? Máte vybrané konkrétní místo, kde budete pochován/á? Řešíte, popř. máte již vyřešenou finanční stránku spojenou s Vaším pohřbem? Můžete v krátkosti popsat rodinný pohřeb, na kterém jste byl naposledy účasten/účastna? Vložil/a jste Vy či vaši blízcí do rakve k zesnulému nějaké předměty, popřípadě které předměty byste si sám/sama přál/a, pokud nějaké? Konala se po pohřbu hostina? Pokud ano, v jakém vztahu byli přítomní ve vztahu k zesnulému? Kolik bylo přibližně na hostině lidí? Kde se konala a co se podávalo?*

U otázky týkající se představ o pohřebním obřadu vyplynulo, že všichni lidé s římskokatolickým vyznáním by chtěli mít církevní obřad v kostele. Paní Anežce (ŘK, 56 let) na tom nicméně až tak moc nezáleží a ráda by hlavně jednoduchý obřad s těmi nejbližšími. U lidí bez vyznání se však představy ohledně pohřebních obřadů již rozcházejí. Paní Zuzana (BV, 37 let) by měla ráda obřad venku u otevřeného hrobu, s kapelou a popřípadě i s řečníkem. V případě špatného počasí by se mohl obřad konat i v pohřební síni. Ani paní Blažena (BV, 36 let) na místě nějak nelpí, a jelikož je pokřtěná katolička, jako jednu z možností vidí i obřad v kostele. Pan Richard (BV, 49 let) naopak mluvil o pohřbu bez obřadu. Na dotaz odpovídá: „*Nemyslím, že církevní*

¹³⁵ Haškovcová, 2000, s. 97-98

obřad by byl pro mne skutečně vhodný, bylo by ale hezké, kdyby se má rodina sešla, ale to by bylo pro ně. Pro moji manželku by to asi bylo důležité, takové rozloučení, povídání, jídlo, pití, i legrace by mohla být, vzpomínání a tak. Já nechci církevní obřad, to by bylo pokrytecké, lidi by se ale asi měli někde sejít, někde v hostinci. Má žena, můj popel a hory by bylo pro mě, moje rozloučení.“ Pan Richard (49 let) také tvoří s paní Martou (36 let) dvojici informátorů (oba BV), kteří by jako jediní zvolili způsob pohřbu kremaci, přičemž paní Anežka (ŘK, 56 let) ještě není rozhodnuta.

Pohřební obřad byl mými informátory nejčastěji vnímán jako poslední rozloučení se zesnulým a určitý projev úcty k zemřelému. Paní Blažena (BV, 36 let) na otázku, proč si přeje pohřební obřad, odpověděla: *„No aby se ti lidé sešli, je to takové poslední rozloučení. Ukazuje to, že si mě vážili (...)“* a dále dodává: *„Já bych spíš chtěla, aby to bylo setkání lidí, kteří mne znali a měli mne rádi. A aby zavzpomínali v dobrém, co se mnou prožili, veselé příhody, aby to nebylo smutné.“* Pohřební obřad byl u lidí bez vyznání obrácen více k živým a ke vzpomínkám na zemřelého, aniž by tím člověk zasahoval do posmrtného dění. U obřadů římskokatolických je důležitá i zádušní mše a modlitby, jež mají duši zemřelého určitým způsobem pomoci. Jako určité rozloučení však pohřební obřad chápou i lidé s římskokatolickým vyznáním, například pan Slávek (ŘK, 45 let) odpovídá: *„Pohřební obřad chápu jako rozloučení s tím člověkem, ale i poděkování, vzdání úcty přímo tomu člověku i Bohu (...)“* Pan Jaromír (ŘK, 60 let) si také přeje církevní pohřeb v kostele v Boskovicích a dodává: *„Rozloučit se s člověkem v deseti minutách je trošku málo na to, co jste s tím člověkem celý život prožila.“*

Všichni informátoři měli zkušenosti s pohřebním obřadem ve smuteční síni/ krematoriu a/nebo obřadem v kostele. Jako příklad obřadu ve smuteční síni uvedu pohřeb babičky popsany paní Blaženou (BV, 36 let): *„Nejdříve jsme se sešli u té obřadní síně a paní, co to tam měla na starost, nám dala vybrat, které písničky babičce necháme zahrát. Teď nevím přesně, kolik to bylo písniček, asi tři nebo čtyři, ale nevím. Chvíli jsme všichni čekali, až skončí ten obřad před námi, no a pak se konal ten náš. Nějaký pracovník měl krátký proslov, přišly na řadu ty písničky a obřad skončil. Pak jsme ještě odjeli do bytu na krátké pohoštění. Na pohřbu nás bylo asi třicet, všechno rodina.“* Pro popis obřadu v kostele jsem zvolila příklad pana Jaromíra (ŘK, 60 let), který mi popsal pohřeb své maminky: *„Dovezla se rakev do*

kostela, udělala se mše a zahrály se písničky, které jsem domluvil na pohřebním ústavu (...). Vpředu v průvodu šel farář, ministranti, pak jelo auto s rakví k hrobu, za autem nejbližší příbuzní. Auto jelo pomalu, bylo otevřené, farář měl u hrobu poslední řeč.“ Pan Jaromír (ŘK, 60 let) také dodává: *„Na konci pohřbu je tradice v naší rodině, že se příbuzenstvo, které se dlouho nevidí, sejde a popovídají. Malé pohoštění, může být doma nebo v restauraci. Třeba dvacet lidí, aby zapili dušičku na odchodu.“* Co se týče pohřebních hostin, ve většině zmiňovaných případů se pohřební hostina konala. Šlo o zakončení pohřbu a vesměs se jednalo o hostiny v rodinném kruhu a v domě zesnulého. Podávaly se studené mísy, čaj, káva, alkohol popřípadě i cukroví. Žádná formální hostina neproběhla v případě pohřbu babičky pana Richarda (BV, 49 let), která zemřela v období Vánoc. Pan Richard na dotaz odpovídá následovně: *„celá rodina se setkávala původně kvůli těm vánočním svátkům a o babičce jsme mluvili, ale formální setkání po pohřbu neproběhlo.“*

6.2.3. Období truchlení

Tématu truchlení a konkrétně smutku se v posledních letech věnuje více pozornosti, než tomu bylo dříve. Podle Gennepa je stav smutku typickým pro přechodové období pohřebního rituálu a může být doplněn souborem různých tabu a společenskou izolací. K projevům zármutku však může v rodině docházet mnohem dříve, než dojde k úmrtí. Jde o období, jež je časově spjato s informovaností o závažnosti stavu nemocného, popř. s vytušením špatné prognózy plynoucí z kontextu událostí. Těžce nemocný a jeho rodina se musejí vypořádat s celou řadou závažných změn, avšak stavy deprese a smutku nemocného se mohou střídat s obdobím naděje a radosti, s čímž úzce souvisí průběh jeho nemoci. Příbuzní však velmi často svůj zármutek skrývají a pláč projeví až po smrti blízkého, což je úzce spojeno se společenskou konvencí a povinností „snažit se být statečným“, nicméně většina odborníků se shoduje v tom, že dlouhodobě potlačovaná bolest se snáší hůře, než otevřený žal. V době pohřbu již příbuzní zpravidla akceptují ztrátu a nastává období truchlení, kdy se oplakává zemřelý a hledá se nová identita, tj. nový způsob života, z kterého se spolu se zemřelým vytratila jedna podstatná část. Otevřený žal trvá přibližně 2 měsíce,

nicméně proces zármutku, včetně nalezení nové identity, je zpravidla zakončen po jednom roce, kdy člověk na svou ztrátu již začne pohlížet jinak¹³⁶.

V této části výzkumu mne zajímaly odpovědi na tyto otázky: *Projevil/a jste na pohřbu a určitý čas po pohřbu smutek? Změnilo se v období truchlení nějak Vaše chování a jednání např. nošením smutečního oděvu, sociální izolací, vyhledávání míst spojených se zesnulým? Jak dlouhé pro Vás bylo období truchlení?*

Paní Blažena (BV, 36 let) obdobím truchlení prošla a situaci vyjádřila následovně: „...asi měsíc jsem na tu osobu hodně myslela a přála jsem si, aby měla klid a aby se už netrápila. Na pohřbu jsem nebrečela, brečela jsem ještě před pohřbem, a když jsem byla doma. V černém jsem byla jen na pohřbu.“ Ve stejném duchu se vyjádřil i pan Jaromír (ŘK, 60 let), kterému maminka zemřela před několika lety: „Já jsem zrovna černé nenosil, ale pořád mám maminku v srdci, každý den na ni myslím.“ Držení smutku projeví svým oblékáním do tmavého či černého ještě určitý čas po pohřbu pouze dva informátoři. Pan Slávek (ŘK, 45 let) se k tomu vyjadřuje následovně: „Smutek jsem držel, chodil jsem v černém nebo tmavém asi měsíc.“ Prakticky velmi podobně se vyjádřila i paní Míla (ŘK, 52 let): „Ano, projevila jsem smutek, byla jsem smutná a asi měsíc oblečená v tmavém.“

6.2.4. Péče o hroby a náhrobky

Následná část mých rozhovorů se týkala např. péče o hroby, představy ohledně náhrobků či návštěv hřbitovů. Nejprve však zmíním něco málo obecných informací k tomuto tématu.

Práva a povinnosti péče pozůstalých o hrobní místa se začaly rozšiřovat v době osvícenství, kdy se zároveň zvyšoval i zájem o náhrobní estetiku¹³⁷. Navrátilová uvádí,

¹³⁶ Haškovcová, 2000, s. 88-91

¹³⁷ Během středověku byly naopak běžné anonymní hroby, přičemž individuální úprava hrobu byla vyhrazena pouze pro hroby v kostelních hrobkách, později při zdech kostelů (Navrátilová, 2004, s. 277). Anonymita byla spojena i s hromadnými šachtami, které sloužily k pohřbívání v době morových a jiných epidemií. O anonymitě hrobů se zmiňuje i Ariés, podle nějž se hroby až do 18. století označovaly nápisem jen vzácně: „*praxe hromadného, vícevrstvého pohřbívání a častého přemístování těl ostatně nic takového ani neumožňovala (...). Neexistoval žádný „územní plán“, zakreslující rozmístění nebožtíků pod zemí.*“ (Ariés, 2000a, s. 101). Anonymita se však týkala zejména lidí z nižších vrstev, u vyšších byl návrat k náhrobním nápisům zaznamenán již od 12. století. Jako místopisné vodítko se ale začaly postupně používat i hřbitovní kříže, které se staly v 17. -18. století hlavním prototypem hrobu (Ariés, 2000a, s. 268, 328).

že vztah k hřbitovu se začal měnit zejména od konce 18. a počátkem 19. století, kdy již návštěvy hřbitova přestaly být spojovány s pobožností a melancholií, naopak vzrostla zvědavost a projevy okázalosti a prestiže hrobů. Zvyšující se okázalost ve výzdobě potvrdily i etnologické výzkumy z posledních dvaceti let, podle nichž vzrostl zájem o žulové a mramorové pomníky s fotografiemi či leptanými obrázky¹³⁸. Náhrobní kámen byl a je prakticky dominantou hrobu a jeho zdobení úzce souvisí s náboženským vyznáním. Toho se týká např. právě umístování fotografií na náhrobek, což u židovského obyvatelstva není z náboženského ohledu běžné, naopak na nežidovských hřbitovech jsou fotografie časté a zároveň umožňují silnou osobní vzpomínku na zemřelého. Vedle fotografie, jména, dne narození a úmrtí, jsou na náhrobcích vytesány i křesťanské symboly a nápisy, mnohdy ve formě krátkých biblických pasáží, veršů s křesťanskou tematikou, nebo formulace, vyjadřující úctu k zemřelému či bolest pozůstalých¹³⁹.

Vrátím-li se opět k rozhovorům s informátory, v této části jsem se chtěla dozvědět odpovědi na tyto otázky: *Jak často navštěvujete hřbitov a proč? Navštěvujete hřbitov na výroční dny smrti či narozenin zesnulého, dušičkové dny? (1,2.11.)? Jaké zdobení na náhrobku preferujete?*

Z rozhovorů vyplynulo, že informátoři bez vyznání navštěvují hřbitov jen velmi zřídka nebo vůbec, naopak oslovení lidé s římsko-katolickým vyznáním navštíví hřbitov přibližně čtyřikrát do roka, někdy i vícekrát. Pan Jaromír (ŘK, 60 let) na dotaz, jak často navštěvuje hřbitov, odpovídá následovně: *„Tak dvakrát za měsíc, pochopitelně na svátky, na výročí narozenin, úmrtí, den žen, matek, Vánoce a Nový rok. Pravidelně. Pečuju o ten hrob, to tam člověk přijde, rozsvítím svíčky na hrobě babičky, prababičky, tatky, všech z rodiny.“* Naopak pan Richard (BV, 49 let) na dotaz odpovídá: *„Urna babičky byla uložena na hřbitově, ale já tam nechodím. Nemá to moc společného s babičkou, je tam jen její popel, ona je jinde.“* Pan Richard si také jako jediný výslovně přeje, aby byl jeho popel rozprášen někde v horách, nebo

¹³⁸ Navrátilová, 2004, s. 290

¹³⁹ Ariés uvádí, že znamení kříže se velmi rozšířilo a zevšednělo. Ke znamení kříže píše následující: *„I ta zdánlivě nejateističtější společnost ještě lpí na jeho přítomnosti. Především proto, že se v průběhu minulých dvou století, kdy se užíval k označování hrobů, proměnil v symbol smrti – křížek před jménem znamená, že dotyčná osoba zemřela. A potom proto, že i lidé, jejichž víra není příliš pevná, v hloubi duše považují kříž – více méně vytržený z křesťansko-historického kontextu – za znamení naděje, za ochranný symbol. Lpí na něm, aniž vědí proč, ale lpí na něm. Nevyvolává v nich představu onoho světa, ale jakéhosi hlubokého a nevyhovitelného tajemna za hranicí jasného vědomí.“* (Ariés, 2000a, s. 334).

jinde v přírodě. Na otázku místa, kde by měly být jeho ostatky uloženy či rozprášeny, odpovídá: „*Na nějakých krásných horách, nebo v údolí, kde by má žena byla ráda, kde by ráda trávila čas.*“ Na dotaz týkající se preferencí zdobení náhrobku dále odpovídá: „*Já bych chtěl jméno na náhrobku své ženy, i když bych tam nebyl, aby lidé věděli, že jsem ji miloval.*“ Také právě zmíněný dotaz týkající se zdobení náhrobku ukazuje určité rozdíly mezi pohledy informátorů vzhledem k jejich víře. Všichni dotazovaní, kteří se hlásí k římskokatolickému vyznání, odpověděli, že by chtěli na svém náhrobku kříž či křížek, například pan Slávek (ŘK, 45 let) odvětil: „*Chci kříž, ale jinak mi to je jedno. Nějak jsem o tom nepřemýšlel.*“ U pana Jaromíra (ŘK, 60 let) jde již o rodinný hrob, tudíž na dotaz odvětil: „*Kříž, ale náhrobek tam už je. Je tam mramorový kříž.*“ Informátoři bez vyznání se vůči křížům vyjadřovali méně zaníceně a spíše způsobem, že by jim na náhrobku nevadil. Příkladem může být paní Blažena (BV, 36 let), která na dotaz odpovídá: „*Zda budu mít na náhrobku kříž, mi je jedno. Já to ale nemám spojené s Bohem, pouze s křesťanstvím. Křížky na krku si také spojuji s křesťanstvím, ne se smrtí. Pokud ho tam někdo chce dát, ať si ho tam dá, mně je to jedno. Chci náhrobek asi mramor, nebo žulu – jméno, datum narození a úmrtí, ještě přesně nevím. Možná i nějakou legrační větu.*“ Dalším příkladem je paní Zuzana (BV, 37 let), která na dotaz ohledně výzdoby náhrobku odpovídá: „*To mi je vcelku jedno, určitě nic honosného nechci. Já jsem na to nemyslela, nějaké moudro možná, ale já nevím. Ten křížek by mi nevadil, ono to je s tím hřbitovem tak nějak spojené.*“

6.2.5. Smrt a posmrtný život

V této části mé práce bych ráda představila pohledy informátorů na smrt a posmrtný život, přičemž všichni z dotazovaných na určitou formu posmrtného života věří.

Tímto tématem, tedy životem po životě, se zabýval snad každý dospělý člověk a stejně tak i každý má právo v něj věřit či nevěřit. „Nevíra“ v posmrtný život je zastoupena mnoha vědeckými pracovníky, nicméně i v tomto ohledu existují významné výjimky, mezi něž patří např. švýcarská psychiatrička Elisabeth Kübler-Rossová. Kübler-Rossová, která se nepochybně velmi významně zasadila o rozvoj thanatologie, sepsala své názory a zkušenosti na téma posmrtného života v knize „O životě po smrti“.

Názory Kübler-Rossové na posmrtný život, vědeckými autoritami již nesčetněkrát kritizované, byly nepochybně silně ovlivněné mnohaletou péčí o umírající a jejich i jejími osobními zážitky s klinickou smrtí¹⁴⁰, jež vykazovaly značné podobnosti. V této otázce měla velmi bohaté zkušenosti, neboť jak sama uvádí, lidé s tzv. náhlými stavy blízkými smrti (NDE, angl. near death experiences)¹⁴¹ tvořili 51% případů, kterým se ve své praxi věnovala¹⁴². Neodlišovala však kategorii ověřitelných zkušeností, o nichž lze odborně diskutovat¹⁴³, od její osobní víry. Nicméně ačkoliv žádný z mých informátorů neprodělal klinickou smrt, stejně tak ani zesnulí, o nichž dotazovaní hovořili, Kübler-Rossová popsala podobné situace, o nichž se zmiňovali i někteří z informátorů, a proto se k této autorce ještě v této kapitole vrátím.

6.2.5.1. Smrt

U tématu týkajícího se představ o smrti bych ráda získala odpovědi na tyto otázky: *Co si představíte pod pojmem smrt a jaký má podle Vás v životě význam? Věříte, že se smrt může nějakým způsobem ohlásit, např. předtuchou, ve snech, prostřednictvím nějakých znamení?*

Ohledně smrti a jejího významu měli všichni informátoři vesměs velmi podobné představy, které plynuly z jejich víry v posmrtný život. Na smrt bylo nahlíženo jako na konec pozemského života a přechod k něčemu novému, popřípadě jako na odloučení duše od těla. Tak například paní Zuzana (BV, 37 let) na dotaz co si představuje pod pojmem smrt, odpověděla následující: *„Přechod z jednoho do druhého, loučení na tom jednom konci a asi uvítání na tom druhém. Ale ne tak, že by se všichni objímali, podle mne jde o pocit jakéhosi štěstí, uvolnění, bezpečí.“* Pan Slávek (ŘK, 45 let) na stejný dotaz odpověděl: *„Podle mě jde o odloučení duše od těla.“* Stejně tak i význam

¹⁴⁰ Jedná o zástavu srdeční činnosti a následný návrat do vědomého života za pomoci (zpravidla) lékařského zásahu. Tito lidé mluví nejčastěji o cestě tunelem, světlem, setkání s blízkými apod.

¹⁴¹ NDE je podobné tzv. mimo-tělesným zkušenostem (OBE, angl. out of the body experiences), které mnoho lidí zažilo během lékařských zákroků. Tito lidé hovoří o tom, že „vystoupili“ z vlastního těla, byli schopni jej vidět z výšky a po nabytí vědomí mohli popsat, co se kolem nich dělo (Davies, 2007, s. 151).

¹⁴²Kübler-Rossová, 1992, s. 7

¹⁴³ V roce 1980 vznikla Společnost pro zkoumání Lazarova syndromu (pocit být mimo vlastní tělo) a brzy na to Společnost pro studium zážitků blízké smrti (Haškovcová, 2000, s. 78). V současnosti se tématu klinické smrti také věnuje jeden z nejrozsáhlejších projektů v této oblasti s názvem „The Aware study“, jež je založen na spolupráci mezi 25 zdravotními centry napříč Evropou, USA a Kanadou.

smrti lidé hodnotili velmi podobně a uváděli více souvisejících údajů, tak například paní Zuzana (BV, 37 let) odpovídá: „*Je to taková změna z jednoho bodu do druhého, takže ta cesta má smysl, není to prostě jen procházka bez cíle.*“ Odpověď pana Slávka (ŘK, 45 let) je z určitého hlediska velmi podobná: „*Dává životu určitý směr a taky je vlastně odchodem duše domů, za Bohem.*“ Pan Jaromír (ŘK, 60 let) se zmínil o tom, že smrt může být také určitým vysvobozením, je chápána jako něčí naděje. Na dotaz o významu smrti odpověděl: „*Určitě má význam, znám lidi, kteří se těšili, že umřou a budou se mít lépe, než teď. Člověk na světě je jen taková předehra k budoucímu životu.*“

Většina informátorů je také přesvědčena, že blízkost smrti lze vytušit, nebo že smrt se nám ohlásí ve snech či jako předtucha. Dva dotazovaní (paní Blažena - BV, 36 let a pan Slávek – ŘK, 45 let) nicméně výslovně zmínili i nečekané tragédie, kdy smrt podle nich vytušit nelze. Paní Blažena (BV, 36 let) odpověděla následovně: „*Ano. Já věřím, že každý člověk dřív než zemře, ví, že zemře. Pokud se nestane nějaká náhlá tragédie. A když máme k té osobě nějaké silné pouto, tak člověk to vycítí, že se s tou osobou něco děje, nebo třeba ucítíme vůni, kterou máme s tou osobou spjatou, i když tam není. S tímto mám osobní zkušenost. Většinou umírající osoba také vidí své příbuzné, kteří zemřeli a ti ji přijdou navštívit, čímž jí smrt ohlásí. Tohle se týkalo i mé příbuzné.*“ Velmi podobné závěry se můžeme dočíst i ve studii švýcarské psychiatricky E. Kübler-Rossově „O životě po smrti“, kde uvádí: „*Celá řada lidí zažila situaci, kdy se jim někdo, kdo žil kdesi daleko zčistajasna objevil přímo před očima. O den později pak dostali telegram, nebo telefon o tom, že dotyčný člověk, stovky nebo tisíce mil vzdálený, zemřel.*“¹⁴⁴ Případy ohlašování smrti jsou známy i z historie, například Ariés zmiňuje případy, kdy se smrt ohlašovala příbuzným či umírajícím zjevením ducha ve snu, nebo viděním mrtvých¹⁴⁵. Pan Jaromír (ŘK, 60 let) k otázce o možnosti ohlášení smrti vypověděl následující: „*Určitě ano, měl jsem to i v rodině. Babičky sestra šila pyžamo vnoučatům a říkala: musím to mít za 14 dnů hotovo, protože pak umřu. Lidi to ví, hodně se i změní, začnou se i chovat jinak.*“ Pan Richard (BV, 49 let) naopak jako jediný k tomuto dotazu zaujímá spíše negativní stanovisko:

¹⁴⁴ Kübler -Rossová, 1992, s. 8

¹⁴⁵ Ariés, 2000a, s. 19

„To záleží na tom, třeba když má někdo rakovinu, tak asi ví, že brzo umře, ale většina lidí je smrtí asi hodně zaskočena.“

6.2.5.2. Posmrtný život

V této části práce, která se týká představ o posmrtném životě a tedy i úzce souvisí s duchovní orientací informátorů, jsou mé otázky následující: Jak si představujete onen svět? Pokud věříte v očistec, jak jej chápete? Pobývá podle Vás ona životodárná síla (duše) nějaký čas poblíž pozůstalých, nebo hned odchází na věčnost? Jak byste popsal/a onu životodárnou sílu? Věříte, že se mohou mrtví v určité formě vracet k živým a popřípadě jím být v něčem nápomocni? Co Vám víra v posmrtný život dává? Myslíte si, že byste žil/žila jinak, co se týče morálky, kdybyste byl/byla přesvědčena, že věčnost není? Vzpomněl/a byste si na nějaké rčení, přísloví či pověst, týkající se smrti?

V případě, že nevěříte v posmrtný život, myslíte si, že byste žil/a a jednal/a jinak, kdybyste věřil/a? Co pro Vás znamená víra v posmrtný život?

Představy o onom světě se u informátorů velmi různily, někteří dotazovaní také odpověděli, že si onen svět neumí představit (paní Míla, 52 let a paní Anežka, 56 let, obě ŘK, paní Marta, BV, 36 let). Pan Jaromír (ŘK, 60 let) mi na dotaz odpověděl následující: *„V očistec věřím, nebe je asi hezký, protože se z něj ještě nikdo nevrátil ☺. V peklo nevěřím, farář říká, že i ti zlí dostanou odpuštění, i když to budou mít nadosah dál. Všichni budeme dohromady (...).“* „Nebe je kolem nás, já myslím, že ne nahoře. Já osobně si myslím, že ti zemřelí lidé existují okolo nás, že nás navštěvují.“ I paní Zuzana (BV, 37 let) chápe onen svět jako „něco okolo nás“ a odpovídá: *„Onen svět podle mne není nějaké speciální místo, já myslím, že jde o to duchovno všude kolem nás, všude na této planetě a ve vesmíru. My jsme jen malinkou částí, kapkou něčeho obrovského, ale velice důležitou. My jsme jedním z těch v uvozovkách stavebních kamenů toho většího.“* Dále dodává: *„Já myslím, že ta energie je všude kolem nás, člověk se po smrti jen dostane do jiné dimenze, ale to vše je kolem nás. Živý člověk je toho součástí, ale neuvědomuje si to, lépe řečeno nechápe to.“* O tom, že se člověk stane částí něčeho většího, se zmiňuje i paní Blažena (BV, 36 let): *„Myslím, že po smrti se staneme součástí něčeho většího, než jsme my*

sami, vrátíme se zpátky k Bohu. Staneme se částí toho většího, co je nad naše chápání. Bůh není něco fyzického, něco co tam je, ale je to nepopsatelné, je to všechno.“ Pan Richard (BV, 49 let) mi dotaz, týkající se posmrtného života a představ o onom světě zodpověděl následujícím způsobem: *„Věřím v posmrtný život, doufám, ale vůbec nevím, jak by to fungovalo. Nemyslím, že je to tak jednoduché, jako představy o duši, která pak zaklepe na nebeskou bránu. Nevím, jaký onen svět je, třeba to je jen sen, nepotřebuji si to představovat, teď mi jde více o tento svět.“*

Co se týče představ o životodárné síle těla, všichni dotazovaní katoličtí věřící ji nazývali *duší* a popisovali velice podobně. Pan Slávek (ŘK, 45 let) ji popsal jako nesmrtelnou a duchovní, paní Anežka (ŘK, 56 let) jako neviditelnou a nezhmotněnou, pan Jaromír (ŘK, 60 let) jako nesmrtelnou a paní Míla (ŘK, 52 let) ji popsala: *„jako pocit, něco nehmatatelné, neviditelné, ale existuje to.“* Dva informátoři, kteří se nehlásí k žádnému vyznání, popsalí onu životodárnou sílu, kterou taktéž nazvali *duší*, jako energii. Pan Richard (BV, 49 let) ji popsal jako *„energii, která je spojená s vlastní identitou“*. Paní Zuzana (BV, 37 let) ji také popsala jako energii, ale s tím, že *„živý člověk je jen hustší shluk té energie“* a dodává: *„nemyslím, že ta energie v sobě drží tu identitu toho člověka, ta energie si nepamatuje – to je můj syn, nebo vnuk – (...).“* I tak ale podle paní Zuzany (BV, 37 let) může docházet k tomu, že živým je ze strany této *celé energie* poskytnuta určitá pomoc a *„projevuje se to takovým tím tušením, že se může něco špatného stát, nebo že všechno bude dobré. To je takový ten pocit, kdy člověk ví, že je něco jinak.“* Naopak pan Richard (BV, 49 let) se k pomoci mrtvých živým staví spíše negativně: *„Určitě jsem otevřený tomuto názoru, ale nevím, asi ne.“* Jisté pochybnosti o tom, zda mohou být mrtví v určité formě nápomocni živým, vyslovila i paní Blažena (BV, 36 let): *„Spíše ne, ale nejsem si jistá.“*

Během rozhovoru jsem se také svých informátorů zeptala, co jim víra v posmrtný život vlastně dává, přičemž odpovědi byly téměř totožné napříč celým spektrem. Většina informátorů odpověděla, že jim víra v život po životě dává pocit klidu, naději, popřípadě oboje. Příkladem je i paní Zuzana (BV, 37 let), která na dotaz odpovídá: *„Klid asi, pocit jakési celistvosti.“* V jednom případě, a to u pana Richarda (BV, 49 let), byl nadnesen spíše etický význam. Na otázku odpovídá následovně: *„Myslím, že víra v posmrtný život vede k etickému chování. Kdyby člověk věřil, že potom nic není, asi by mnohé bylo úplně jinak. Ta víra dává význam k tomu mít ten etický*

rámec. Já neříkám, že bych se choval méně eticky. Vlastně ano i ne...nevím, já věřím, že to potřebujeme, že to dává ten etický rámec.“ S tímto by částečně souhlasila i paní Zuzana (BV, 37 let), která na dotaz, zda by žila z morálního hlediska jinak, kdyby byla přesvědčena, že věčnost není, odpovídá: „Myslím, že ne, ale těžko říct. Určitě ale nežiji způsobem typu - tohle je hřích, tohle nesmím -, nebo naopak nepomáhám druhým proto, abych se zalíbila Bohu. Osobně si ale myslím, že ta víra skutečně může poskytnout určitou hranici, kam až člověk v těch špatnostech může zajít.“ Stejně tak i ostatní informátoři na stejný dotaz odpověděli s ohledem na své vlastní chování spíše nesouhlasně; příkladem je paní Blažena (BV, 36 let) : „Ne, žila bych asi stejně, jelikož morálka a etika nám byla vštípena, když jsme byly již děti a ono je už teď v podstatě jedno v co věřím, já už mám určité věci vžitě...ale zřejmě bych byla v depresích a asi bych si kladla otázky, jaký význam to vůbec má, proč teda vlastně žiji.“

Poslední otázka během rozhovorů byla spíše na odlehčení a týkala se upomenutí na nějaké rčení, zvyk či pověst spojenou se smrtí. Tak například pan Slávek (ŘK, 45 let) zmiňoval ve vztahu ke smrti spravedlnost a paní Anežka (ŘK, 56 let) příchod smrti nazvala příchodem zubaté. Paní Blažena (BV, 36 let) zmínila rčení: „*Jen dvě věci jsou pro člověka jisté: smrt a daně.*“ Pan Jaromír (ŘK, 60 let) si vzpomněl na více tradic a odpověděl následovně: „*Do náručí Boží, odkud' jsme vyšli, se jednou opět sejdemě zas, ale to napsal nějaký básník. Nebo třeba na svatbě, když sedí ženich a nevěsta, na jejich svíčkách je poznat délka života...kdo má plamínek větší, tak má i delší život. Tradicí také je, že svíčky ze křtu by se měly znovu rozsvítit, když člověk umírá.*“ V tomto ohledu bych také ráda zmínila i jednu pověst, která se váže ke stavbě kostela v Benešově u Boskovic¹⁴⁶ z konce 18. století. Podle této pověsti¹⁴⁷ se na zmíněné stavbě jako vedoucí podílel člověk, který se tímto způsobem snažil obohatit a ke stavbě použil nevhodný materiál. Klidu proto po smrti dosáhl až tehdy, kdy byl pochován pod schody u vstupu do kostela, přičemž jeho vina byla odčiněna tím, že si každý návštěvník na jeho ostatky šlápl.

¹⁴⁶ Římskokatolická farnost Benešov u Boskovic patří pod Děkanství Boskovické.

¹⁴⁷ Farnost Benešov u Boskovic, oficiální webové stránky

VII. SHRNUÍ A ZÁVĚRY

Cílem mé bakalářské práce bylo popsat pohřební zvyklosti na Boskovicku a zároveň zjistit, jaké představy a postoje související se smrtí zastávají tamní lidé. V této poslední kapitole se pokusím o shrnutí výsledků výzkumu a konstatování závěrů, které ze získaných dat plynou.

Během tohoto výzkumu jsem vedla rozhovory s 8 informátory; z nichž se 4 hlásí k římskokatolickému vyznání a 4 osoby jsou bez vyznání, přičemž celý vzorek informátorů se pohyboval ve věkové skupině od 35 do 60 let. Ve skupině s římskokatolickým vyznáním byli zastoupeni lidé vyučení, i středoškolsky a vysokoškolsky vzdělaní, kteří navštěvují kostel v průměru 2-3 krát do měsíce. Ve skupině bez vyznání byli zastoupeni pouze středoškolsky a vysokoškolsky vzdělaní. Chtěla bych ale upozornit, že úroveň vzdělání se může určitým způsobem v odpovědích odrážet, nicméně jak velký vliv má míra vzdělání, osobní zkušenosti, či vliv rodinných příslušníků na odpovědi informátorů je velmi obtížné až nemožné určit.

V první části výzkumu jsem se věnovala zjišťování informací, které se týkaly tabuizace umírání a pohřebních obřadů. Určité tendence netabuizovat dané téma popřípadě jej otevřeně prodiskutovat se svými bližními jsem zaznamenala u většiny dotazovaných, přičemž dva z nich se hlásili k římskokatolickému vyznání, tři pak byli bez vyznání. Pan farář pro oblast Boskovicka mi také potvrdil, že téma smrti se snaží nijak netabuizovat, naopak pořádá různé cykly přednášek se zvanými hosty, kdy je téma smrti, ale i stáří, hospicová péče aj., prodiskutováno. Chci však připomenout, že v otázce tabuizace smrti hrála u mých informátorů velkou úlohu i osobní zkušenost, kdy například v římskokatolické rodině pana Jaromíra (ŘK, 60 let) nebylo téma smrti jakkoliv tabuizované a totéž přenesl i do vztahu se svými dětmi. Také jeho přání dožít v domácím prostředí se alespoň částečně odvíjí od zkušenosti s jeho maminkou i babičkou, kterým bylo právě zmíněné přání umožněno. Možnost dožít v domácím prostředí by však volila většina dotazovaných a také většina přikládá přítomnosti blízkých u umírajícího velký význam. Jakou váhu mají v této oblasti osobní zkušenosti, vyplývá mimo jiné z toho, co informátorům posloužilo jako podnět k rozmluvě na dané téma. Byly to právě zkušenosti s úmrtím někoho jim blízkého, účast na pohřbu, nebo jednoduše návštěvy hřbitova.

V druhé části rozhovorů jsem zkoumala téma pohřebních obřadů. Předpokládala jsem, že přání a představy týkající se pohřebních obřadů budou mít svá specifika s ohledem na duchovní zaměření informátorů, což se také ze získaných dat potvrdilo. Všichni z dotazovaných s římskokatolickým vyznáním¹⁴⁸ si pohřební obřad přejí a měl by mít církevní charakter.

Někteří informátoři konkretizovali přímo i místo obřadu, tedy kostel v Boskovicích a jako předmět, s kterým by si přáli být uloženi, převládal křížek, což platilo i pro zesnulé, o kterých dotazovaní hovořili. Naopak dotazovaní bez vyznání by spíše žádný předmět neměli. Jejich odpovědi ohledně pohřebních obřadů se také více lišily, někdy se vymykaly zažitým tradicím a v jednom případě (pan Richard - BV, 49 let) se v přání jak naložit s ostatky silně zdůraznila individualita dotyčného. Důležitým prvkem je v tomto případě i skutečnost, že si dotazovaný nepřál pohřební obřad a své ostatky chtěl nechat rozprášit mimo hřbitovní půdu, což je nepochybně jedna z podob sekularizace. Nutno však dodat, že pan Richard (BV, 49 let) byl v tomto ohledu jediný a má prvotní domněnka o nárůstu těch, pro něž bude pohřeb více osobní záležitostí a své ostatky budou chtít rozprášit v lokalitě blízké jejich srdci, se spíše nepotvrdila.

U osob bez vyznání se celkově vyskytly dva případy preference kremace namísto pohřbení do země, což bylo naopak preferováno pouze v jednom případě a jako jedno přání bylo vysloveno uložení těla do hrobky. Mezi římskými katolíky naopak převažovalo přání pohřbu do země, ovšem v jednom případě ještě informátorka nebyla plně rozhodnuta. Celkem čtyři (tedy polovina) z dotazovaných výslovně zmínili i přání, že nechtějí žádný honosný obřad. Preferují jednoduchý, v kruhu nejbližších a jednoduchou rakev. Jeden informátor (pan Richard – BV, 49 let) se dokonce vyjádřil tak, že mu je jedno, v čem bude zpopelněn, jelikož to chápe jako zbytečné utrácení. Co se dále týče finančního hlediska, zdá se mi zde zajímavá skutečnost, že právě dotazovaní, kteří nehovořili se svými blízkými o jejich a svých představách týkajících se umírání a pohřebních obřadů, se finanční otázkou svého pohřbu nezabývali a na pohřeb si nešetří. Naopak informátoři, kteří již v tomto ohledu diskuzi se svými blízkými vedli, si peníze na pohřeb ukládají, nebo se alespoň snaží šetřit, popřípadě již mají na pohřeb našetřeno. Výjimkou byl v tomto ohledu

¹⁴⁸ Paní Anežce (ŘK, 56 let) však na tom až tak moc nezáleželo a ráda by hlavně jednoduchý obřad s těmi nejbližšími.

pan Richard (BV, 49 let), který si peníze bokem neukládá, ale přeje si také velice levný pohřeb kremací a bez obřadu.

Poslední dotaz se v této sekci týkal pohřebních hostin, které se až na jedinou výjimku (pohřeb babičky pana Richarda) u popisovaných obřadů konaly. Ve všech případech se jednalo o hostiny pro blízkou rodinu s účastí v průměru deseti osob a podávala se převážně studená kuchyně, alkohol, káva a čaj.

V následující kapitole jsem se pak zaměřila na období truchlení, konkrétně držení smutku a změny v chování pozůstalých. Z odpovědí dotázaných vyplynulo, že pro většinu z nich byl smutek spojený s úmrtím jejich blízké osoby spíše niterní záležitostí a změna v odívání ve formě tmavého či černého oblečení nebo pásky na ruce se týkala pouze dne pohřbu. V tomto bodě se tudíž potvrzuje, že v současnosti delší projevy smutku již nejsou veřejnou záležitostí, nicméně výjimkou zde byli dva informátoři s římskokatolickým vyznáním, kteří se odívali do tmavé či černé ještě přibližně měsíc po pohřbu. O období asi jednoho měsíce mluvili také ostatní informátoři, a to s odkazem na skutečnost, že v přibližně stejném časovém úseku na zesnulého intenzivněji mysleli, byli smutní a přemýšleli nad nastalou změnou. Nikdo z informátorů se však nijak sociálně neizoloval, respektive v tomto ohledu nedošlo k žádné výrazné změně.

Část výzkumu (kapitola 6.2.3.) jsem zaměřila i na péči o hroby, návštěvy hřbitovů, připomenutí zesnulých a přání týkající se náhrobků. Zde se také projeví větší rozdíly v chování mezi informátory bez vyznání a katolíky, a to jak v četosti návštěv hřbitovů a připomenutí zesnulých, tak i ve zdobení náhrobků. Dotazovaní s římsko-katolickým vyznáním navštěvují hřbitovy častěji (cca. 4 x do roka, někdy častěji), než lidé bez vyznání (cca. 2x do roka, někdy vůbec), přičemž návštěvy hřbitova nejsou spojovány pouze se svátky, ale i výročními dny zesnulého. Oslovený pan farář mi také potvrdil, že k návštěvám hřbitova věřící vede a celý akt je chápán jako jeden ze skutků tělesného milosrdenství, mimo jiné je návštěva hřbitova spojena i s plnomocnými odpustky. Jako výzdobu náhrobků by si všichni dotazovaní katolíci přáli kříž či křížek, naopak u lidí bez vyznání to nebylo tak zřejmé a ačkoliv by jim kříž na náhrobku nijak nevadil, není pro ně až tak důležitý. Náhrobky na boskovickém hřbitově jsou také převážně žulové, převládají spíše bez leptaných obrázků a fotografií, většinou jen s

datem narození a úmrtí, jménem a krátkou větou, např. „*Vzpomínáme.*“ či „*Zde v Pánu odpočívá (...).*“

V druhé části rozhovorů jsem se věnovala více duchovnímu zaměření informátorů, konkrétně jejich představám o smrti a posmrtném životě. Víra v posmrtný život se vyskytovala u všech dotazovaných, proto také odpovědi na otázku o smrti a jejím významu byli mnohdy velmi podobné. Mnozí dotazovaní si pod pojmem smrt představují konec starého a začátek něčeho nového, změnu stavu či přechod, ale byla zmíněna i dvojice tělo a duše, její odloučení od těla a nesmrtelnost. Mezi názory informátorů bez vyznání a katolíky v tomto směru nebyly žádné větší rozdíly, naopak představy týkající se smrti vykazovaly u obou skupin značné shody a příslušnost k té které skupině v tomto ohledu tudíž neměla na informátory nějak zásadní vliv. Ještě vyšší shoda se pak vyskytla v odpovědích u dotazu na ohlašování smrti. Všichni informátoři až na jedinou výjimku souhlasí s tím, že smrt se může určitým způsobem lidem ohlásit. Informátor, který by s tímto tvrzením spíše nesouhlasil, však zmiňuje i těžce nemocné s tím, že v takových případech to lidé asi skutečně vytušit mohou. U dotazu týkajícího se představ onoho světa se odpovědi více lišily u dotazovaných bez vyznání, dotazovaní římskokatoličtí věřící si onen svět až na výjimku spíše nijak nepředstavují, naopak u druhé skupiny byly představy a popis onoho světa obsáhlejší. Představy o duši, jak onu životodárnou sílu těla všichni informátoři nazvali, byly u katolíky věřících velmi podobné a v jejím popisu se vyskytovaly pojmy jako nesmrtelnost, neviditelnost, nehmatatelnost a neměřitelnost. V jednom případě by dotazovaná popsala duši i jako pocit, který sice existuje, ale je nehmatatelný. Podobný způsob odpovědí se vyskytoval ve skupině bez vyznání, kde byla ona životodárná síla popsána i jako šestý smysl, u dvou dotazovaných pak jako energie, v jednom případě byla označena jako nepopsatelná. Zda ona životodárná síla může být člověku nápomocná, odpověděla většina dotazovaných souhlasně, přičemž ve skupině katolíky věřících byla negativní odpověď pouze jedna, mezi dotazovanými bez vyznání byly negativní odpovědi dvě. Názor, že ona životodárná síla dokáže být živým nápomocna, byl ve dvou případech úzce spjat i s představami onoho světa, který je „všude okolo nás“. Značnou shodu v odpovědích šlo zaznamenat i u dotazu, co víra v posmrtný život informátorům vlastně poskytuje, přičemž nejčastější odpovědí byl klid a naděje. Vyskytla se zde pouze jediná výjimka, kdy informátor poukázal na etický rámeček. Tatáž situace týkající se shody v odpovědích mezi oběma skupinami

panovala i u dotazu, zda by se nějak z morálního hlediska změnilo jejich chování, pokud by byli přesvědčeni, že smrtí vše skončí. Většina z dotázaných se přikláněla spíše k názoru, že by se jejich chování nijak nezměnilo, dva dotazovaní nicméně zmínili etickou hranici či rámec a s tím i situace, kdy tato víra může sehrát významnější úlohu.

Na závěr této práce bych ještě ráda napsala několik slov. Je jasné, že hovořit o zvoleném tématu nebylo pro informátory nijak jednoduché a celý rozhovor od nich vyžadoval nejen koncentraci, ale i návrat k mnohdy velmi bolestivým vzpomínkám. Další věcí byla i obava, aby jejich názory nebyly nikým zneužity a zjednodušeny, jelikož duchovní pohled člověka mnohdy nutně nezapadá do vědeckých šablon a zažitých náboženských dogmat. I přesto všechno se dotazovaní snažili od srdce vyjádřit, v co doufají a čemu věří, sdělovali své zkušenosti a názory, za což jsem jim velmi vděčná a ráda bych jim tímto za vše ještě jednou poděkovala.

POUŽITÉ PRAMENY A LITERATURA

Literatura:

- ARIÉS, Philippe, 2000a. Dějiny smrti I. Praha: Argo, 2000. ISBN 80-7203-286-0
- ARIÉS, Philippe, 2000b. Dějiny smrti II. Praha: Argo, 2000. ISBN 80-7203-293-3
- BIBLE. Písmo svaté Starého a Nového zákona. Podle ekumenického vydání z roku 1985. Praha: Česká biblická společnost, 1991. ISBN 80-7113-009-5
- BRÁNSKÝ, Jaroslav. Boskovice v proměnách času. Boskovice: Městský národní výbor, 1990
- DAVIES, Douglas J. Stručné dějiny smrti. Praha: Volvox Globator, 2007. ISBN 978-80-7207-628-4
- ELIAS, Norbert. O osamělosti umírajících v našich dnech. Praha: nakladatelství Franze Kafky, 1998. ISBN 80-85844-39-7
- GENNEP, Arnold Van. Přechodové rituály. Systematické studium rituálů. Praha: Lidové noviny, 1997. ISBN 80-7106-178-6
- HAŠKOVCOVÁ, Helena. Manuálek sociální gerontologie. Brno: NCO NZO, 2006. ISBN 80-7013-363-5
- HAŠKOVCOVÁ, Helena. Thanatologie. Nauka o umírání a smrti. Praha: Galén, 2000. ISBN 80-7262-034-7
- HENDL, Jan. Kvalitativní výzkum. Základní metody a aplikace. Praha: Portál, 2005. ISBN 80-7367-040-2
- KOTASOVÁ Eva. Bakalářská práce Smrt a pohřbívání na současném Třebicku. Praha, 2011
- KÜBLER-ROSSOVÁ, Elisabeth. Odpovědi na otázky o smrti a umírání. Praha: Tvorba s.r.o., 1995.

- KÜBLER-ROSSOVÁ, Elisabeth. O životě po smrti. Turnov: Arica, 1992. ISBN 80-85878-12-7
- LE GOFF, Jacques; SCHMITT, Jean-Claude, 2002a. Encyklopedie středověku. Kapitola Onen svět. Praha: Vyšehrad, 2002. [Kap.], Onen svět, s. 454-463. ISBN 978-80-7021-917-1
- LE GOFF, Jacques; SCHMITT, Jean-Claude, 2002b. Encyklopedie středověku. Praha: Vyšehrad, 2002. [Kap.], Smrt a mrtví, s. 676-689. ISBN 978-80-7021-917-1
- LE GOFF, Jacques. Zrození očiště. Praha: Vyšehrad, 2003. ISBN 80-7021-637-9
- MALÍKOVÁ, Eva. Péče o seniory v pobytových sociálních zařízeních. Praha: Grada Publishing, a.s., 2011. ISBN 978-80-247-3148-3
- MENCL, Xaver František. Pohřeb ohněm. Několik kapitol o zpopelňování mrtvých. Praha: Krematorium, spolek pro pohřbívání ohněm, 1922
- MURPHY, Robert F. Úvod do kulturní a sociální antropologie. Praha: SLON, 1998. ISBN 80-85850-53-2
- NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. Narození a smrt v české lidové kultuře. Praha: Vyšehrad, 2004. ISBN 80-7021-397-3
- NEŠPOROVÁ, Olga. Diplomová práce Současná náboženská reflexe smrti. Katolíci, protestanti, svědkové Jehovovi a oddaní Kršny ve vztahu ke smrti a posmrtné existenci. Praha, 2004
- SOKOL, Jan. Člověk a náboženství. Praha: Portál, 2004. ISBN 80-7178-886-4
- STEINDL, Rudolf. Kontinuita života. Vztah života a smrti od starověku po současnost. Praha: Mladá fronta, 1987
- SVOBODA, Jiří. Nejkrásnější pověsti jižní Moravy. Z Moravského krasu a okolí. Frýdek-Místek: Alpress s.r.o., 2008. ISBN 978-80-7362-626-6

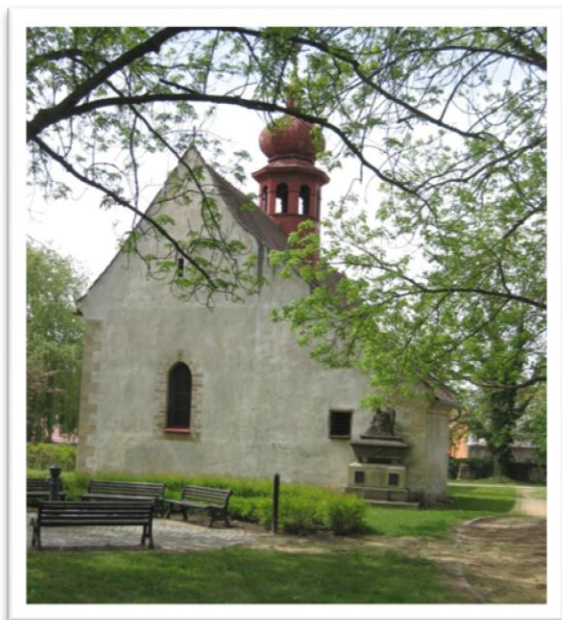
Internetové zdroje:

- BRATKOVÁ, Eva. (zprac.). *Metody citování literatury a strukturování bibliografických záznamů podle mezinárodních norem ISO 690 a ISO 690-2 : metodický materiál pro autory vysokoškolských kvalifikačních prací* [online]. Verze 2.0, aktualiz. a rozšíř. Praha: Odborná komise pro otázky elektronického zpřístupňování vysokoškolských kvalifikačních prací, Asociace knihoven vysokých škol ČR, 2008-12-22 [2008-12-30]. 60 s. (PDF). Dostupný z WWW: <<http://www.evskp.cz/SD/4c.pdf>>.
- Česko. Zákon č. 256 ze dne 29. června 2001 o pohřebnictví a o změně některých zákonů. In *Sbírka zákonů České republiky*. Dostupný také z WWW: <<http://www.epravo.cz/top/zakony/uplna-zneni/2562001-sb-zakon-ze-dne-29-cervna-2001-o-pohrebnictvi-a-o-zmene-nekterych-zakonu-ve-zneni-zakonu-c-4792001-sb-c-3202002-sb-c-2742003-sb-c-1222004-sb-c-672006-sb-c-412009-sb-a-c-2272009-sb-57002.html>>
- Česko. Zákon č. 372 ze dne 6. listopadu 2011 o zdravotních službách a podmínkách jejich poskytování. In *Sbírka zákonů České republiky*. Dostupný také z WWW: <<http://www.epravo.cz/top/zakony/sbirka-zakonu/zakon-ze-dne-6-listopadu-2011-o-zdravotnich-sluzbach-a-podminkach-jejich-poskytovani-zakon-o-zdravotnich-sluzbach-18611.html>>
- Český statistický úřad. *Sčítání lidu, domů a bytů 2001* [online]. Česká republika [cit. 2011-05-01]. Dostupný z WWW: <<http://www.czso.cz/sldb/sldb2001.nsf/okresy/CZ0621>>
- DISMAN, Miroslav. *Jak se vyrábí sociologická znalost*. Praha: Karolinum, 2002. [Kap.] 5, Kolik vran musíme pozorovat?, str. 92-117. [cit. 2012 -04. -03.]. Dostupný také z WWW: <<http://moodle.fhs.cuni.cz/mod/resource/view.php?id=8344>>
- Farnost Benešov, oficiální webové stránky. Česká republika [cit. 2012 -05. -05.]. Dostupný z WWW: <<http://farnostbenesov.cz/thema/historie/knezi>>

- HEATH, Anthony W. *Jak psát projekt kvalitativního výzkumu*. Biograf, 10-11, 34 odst. [cit. 2012- 04. -03.]. Dostupný z WWW:
<<http://www.biograf.org/clanky/clanek.php?clanek=10-1110>>
- HEŘMANSKÝ, Martin. *Kvalitativní analýza dat. Úvod do společenskovedních metod 2009/2010*. E-learningový kurz metodologie FHS UK. [cit. 2011 - 15. -04.]. Dostupný z WWW:
<<http://moodle.fhs.cuni.cz/mod/resource/view.php?id=8388>>
- Horizon Research Foundation. Projekt „*The AWARE Study*“, United Kingdom, 2007-2012. [cit. 2012 -20. -01.]. Dostupný z WWW:
<http://www.horizonresearch.org/main_page.php?cat_id=38>
- CHVISTKOVÁ, Lucie. *Výzkumný vztah jako sdílení zkušeností s druhými lidmi*. Biograf (35): 28 odst. [cit. 2012-04. -03.]. Dostupný z WWW:
<<http://www.biograf.org/clanky/clanek.php?clanek=3510>>
- Katolický týdeník 42/2006. *Spása nepokřtěných dětí nebo limbus?* [cit. 2011-15. - 12.]. Dostupný také z WWW:
<<http://www.katyd.cz/index.php?cmd=page&type=11&article=4884&webSSID=c559bcb8312d292460a651474512f6df>>
- Katolický týdeník, 11/2004. *Život duše před vzkříšením těla*. [cit. 2011- 15. -12.]. Dostupný také z WWW:
<<http://www.katyd.cz/index.php?cmd=page&type=11&article=251>>
- Město Boskovice, oficiální webové stránky. Česká republika [cit. 2012-25. -01.]. Dostupný z WWW:
<http://www.boskovice.cz/index.php?page=fas/objekty_detail&id=97&mid=81>
- VAVROŇ, Jiří. *Pohřby bez obřadů jsou častější, Češi už nemají peníze na nebožtíky*. Deník Právo. Zář 2011 [cit. 2011-07-12]. Dostupný také z WWW:
<<http://www.novinky.cz/ekonomika/243447-pohrby-bez-obradu-jsou-castejsi-cesi-uz-nemaji-penize-na-neboztiky.html>>

PŘÍLOHA

Fotografická dokumentace

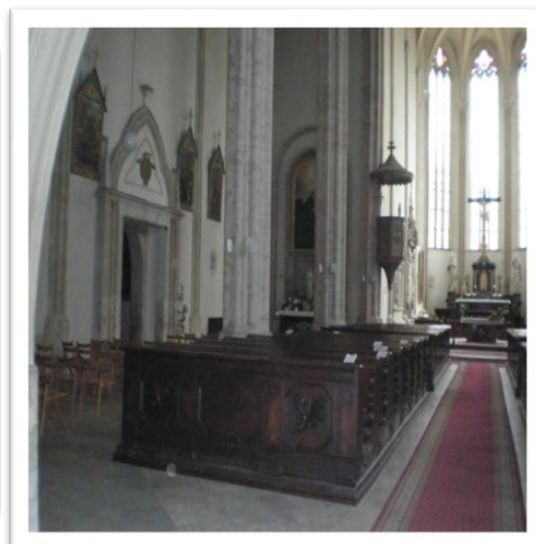
Obr. 1 Kostel Všech svatých v Boskovicích

Obr. 2 Náhrobek u kostela Všech svatých

Obr. 3 Kostel sv. Jakuba Staršího v Boskovicích

Obr. 4 Kostel sv. Jakuba Staršího v Boskovicích

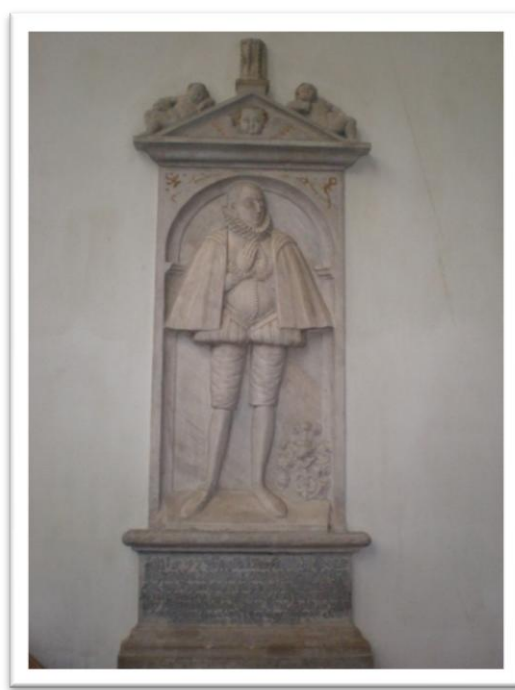
Obr. 5 Náhrobek (1.) v kostele sv. Jakuba Staršího

Obr. 6 Náhrobek (2.) v kostele sv. Jakuba Staršího

Obr. 7 Náhrobek (3.) v kostele sv. Jakuba Staršího

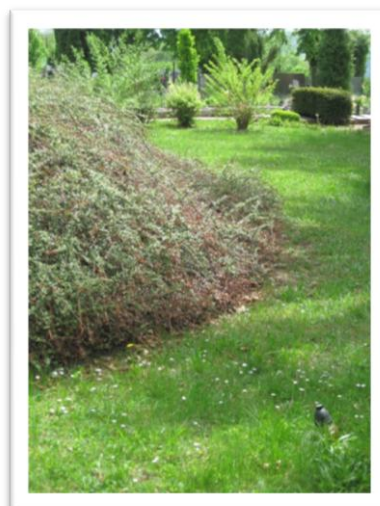
Obr. 8 Náhrobek (4.) v kostele sv. Jakuba Staršího

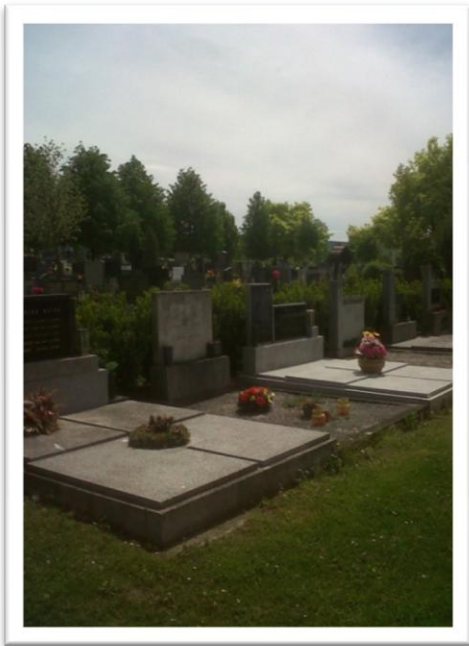
Obr. 9 Náhrobek (5.) v kostele sv. Jakuba Staršího

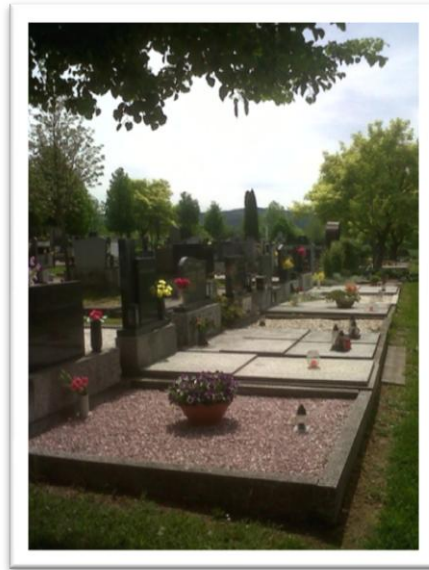
Obr. 10 Obřadní síň, Městský hřbitov v Boskovicích

Obr. 11 Vsypová loučka

Obr. 12 Městský hřbitov Boskovice

Obr. 13 Městský hřbitov Boskovice

Obr. 14 Židovský hřbitov v Boskovicích

Obr. 15 Sakrální stavba, kde se konaly židovské pohřební obřady, Boskovice

Obr. 16 Zvon umíráček (vrchní), kostel v Benešově u Boskovic

Obr. 17 Lucerna, používaná během pohřebních obřadů zemřelých křesťanů, kostel v Benešově u Boskovic